

Verval in Vrede

Kazernes van de Koninklijke Landmacht en de dienstplicht als Koude Oorlog erfgoed

Auteur: Martijn Oldenhave

Scriptie ten behoeve van het behalen van de graad Master of Science
Rijksuniversiteit Groningen, Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen

Begeleider: Dr. ir. E.W. Meijles

Datum: 12 december 2017

Woorden: 21034

Samenvatting

Dit onderzoek richt zich op vooral het cultuurhistorische belang van de zeven kazernes die zijn gebouwd in de jaren '50 ten tijde van de Koude Oorlog. Deze kazernes hebben anno 2017 geen enkele erfgoedstatus en het totaal verdwijnen van deze complexen dreigt dus. Er wordt een verklaring gezocht voor het gebrek aan waardering voor de extrinsieke en intrinsieke waarden van deze kazernes. Als theorie wordt het concept het 'waarderingsdal' van Jan Dekker verder uitgebreid. Ook worden theorieën van Gregory Ashworth en Rodney Harrison gebruikt om vast te stellen wat erfgoed is en wat het verschil is tussen erfgoed dat van bovenaf opgelegd wordt door de overheid en dat wat *bottom-up* vastgesteld wordt. Het erfgoedbeleid van de Rijksoverheid alsmede dat van het Ministerie van Defensie wordt geanalyseerd. Hierna worden de waarderingscriteria voor Rijksmonumenten gebruikt om vast te stellen of één van de besproken kazernes eventueel de status van Rijksmonument waard zou zijn. Voorts worden de opgeschreven belevingen van de oud-dienstplichtigen die op de kazernes verbleven gebruikt om een nieuw perspectief te bieden op de praktijk van erfgoedwaardering.

Ik verklaar hierbij dat al het werk in deze scriptie volledig mijn eigen werk is, behalve daar waar anders is aangegeven door middel van bronvermelding.

Afbeelding voorkant: Ansichtkaart legerplaats Nunspeet, wisselen van de wacht. Bron: Ministerie van Oorlog, rechtenvrij.

Inhoudsopgave

1.1. Inleiding	3
1.2. Probleemstelling	4
1.3. Onderzoeksdoel	4
1.4. Onderzoeksvragen	4
2.1. Theoretisch kader	5
2.2. Wat is erfgoed?	5
2.3. Erfgoedwaardering	6
2.4. Het waarderingsdal	7
3.1. Methodes en verantwoording	9
3.2. Afbakening	10
3.3. Informatieverwerving	11
3.4. De rol van de onderzoeker & ethiek	11
4.1. De Koude Oorlog in context	12
4.2. De Koude Oorlog en cultuur	15
4.3. Het kazerneleven van dienstplichtigen	15
4.4. De Koude Oorlog in de Nederlandse militaire geschiedenis	17
5.1. Nederlands erfgoedbeleid	19
5.2. Waarderingscriteria Rijksmonumenten	21
5.3. Erfgoedbeleid bij Defensie	22
6.1. De Midden Nederland kazernes en haar voorlopers	25
6.2. De Midden Nederland kazernes	25
6.3. Af van de massalegering	28
6.4. De huidige staat van de Midden Nederland kazernes	28
7.1. Officiële erfgoedwaardering Midden Nederland kazernes	31
7.2. Cultuurhistorische waarden	31
7.3. Architectuur- en kunsthistorische waarden	32
7.4. Situationele en ensemblewaarden	32
7.5. Gaafheid en herkenbaarheid	33
7.6. Zeldzaamheid	34
8.1. Belevingen van dienstplichtigen als erfgoedfactor	34
8.2. Het wachtgebouw	35
8.3. De manschappeneetzaal & -cantine	37
8.4. Het militair tehuis	38
8.5. Een teleurstellend weerzien met de legerplaats	39
9.1. Synthese	41
10.1. Dankbetuigingen	42
11.1. Afkortingen	42
12.1. Geraadpleegde bronnen	43

1.1. Inleiding

Met het ten einde komen van de Koude Oorlog is in de Nederlandse krijgsmacht een periode van verandering en inkrimping ingeluid, waarbij er weinig sprake lijkt te zijn voor de waardering van erfgoed van de Koude Oorlog. Er was na het uiteenvallen van de Sovjet-Unie en het Warschaupact geen noodzaak meer voor een groot leger, hetgeen uiteindelijk leidde tot de opschorting van dienstplichtopkomsten. Omdat het leger kromp en er geen groot aantal dienstplichtigen gehuisvest hoefde te worden, raakte een groot aantal militaire objecten in onbruik en werden uiteindelijk afgestoten. Een deel van dit vastgoed is inmiddels gesloopt of heeft een andere bestemming gekregen. Dit onderzoek richt zich op een serie kazernes van de Koninklijke Landmacht uit de jaren vijftig die onlosmakelijk verbonden zijn met de dienstplicht in de Koude Oorlog en met de bredere Nederlandse verdedigingsstrategie in die tijd. Een eerste serie van vijf kazernes werd in krap anderhalf jaar tijd gebouwd door de in enkele dagen tijd samengestelde maatschappij Midden Nederland N.V. Deze en de andere twee gelijksoortige kazernes worden in de literatuur dan ook de Midden Nederland kazernes genoemd. De kazernes werden gerealiseerd naar een standaardontwerp van het Centraal Bouwbureau van de Genie – de ingenieurs van de landmacht – en werden gebouwd bij Ermelo, Nunspeet, 't Harde, Havelte en Ossendrecht. Naast de originele bouwopdracht werden er nog twee andere kazernes gebouwd volgens hetzelfde ontwerp: de Pontonnierskazerne in Keizersveer en de Oranjekazerne in Schaarsbergen zijn van latere datum.

De kazernes van noord naar zuid: Havelte, 't Harde, Nunspeet, Ermelo, Schaarsbergen, Keizersveer, Ossendrecht. (Eigen werk).

In deze scriptie onderzoek ik in hoeverre de zeven in de Koude Oorlog gebouwde landmachtkazernes aan te merken zijn als erfgoed en hoe de opgeschreven belevingen van de militairen die er verbleven van waarde kunnen zijn bij het beantwoorden van die vraag. Uit een zoektocht in de literatuur en in al bestaande erfgoedaanwijzingen constateer ik namelijk dat er vanuit het oogpunt van erfgoed weinig aandacht en waardering is voor deze serie kazernes en hun rol bij de dienstplicht en de uitbreiding van de krijgsmacht.

Zoals hierboven beschreven omvat militair erfgoed niet enkel gebouwd erfgoed, echter zij is toch de meest zichtbare en tastbare vorm. Hoewel een aantal individuele gebouwen op sommige defensie terreinen zijn aangemerkt als rijks- dan wel gemeentelijk monument, constateer ik dat er in het bijzonder voor modern militair erfgoed op dit moment nog weinig aandacht is, zowel bij het publiek, in de erfgoedsector als bij Defensie. Ik zal mijn onderzoek onder meer richten op hoe de Koninklijke Landmacht omgaat met haar Koude Oorlog bouwwerken, hoe het erfgoedbeleid van de Rijksoverheid zich tot gebouwd Koude Oorlog erfgoed verhoudt en wat het cultuurhistorische belang is van de Koude Oorlog en de dienstplicht in die tijd. Tevens zal ik een erfgoedwaardering van de nog bestaande Midden Nederland kazernes schrijven op

basis van de criteria die gelden bij het aanwijzen van een Rijksmonument.

1.2. Probleemstelling

Het moderne militair erfgoed is een onderbelicht onderwerp binnen het studiegebied cultureel erfgoed. Een zoektocht in de bibliotheken van de Rijksuniversiteit Groningen, het Nationaal Instituut voor Militaire Historie en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, alsmede in openbare bronnen leert dat met militair erfgoed vooral vooroorlogse stellingwerken en slagvelden bedoeld worden, of althans dat het gedane onderzoek zich met name richt op die periode. Nu de Koude Oorlog meer dan 25 jaar achter ons ligt en de krijgsmacht sindsdien aanzienlijk is verkleind, is veel van het gebouwde erfgoed uit deze periode overbodig geworden en afgestoten. Deze Koude Oorlog objecten liggen of lagen vooral in het landelijke gebied en veel ervan zijn voor het publiek nooit vrij toegankelijk is geweest. Hierdoor is er een onbekendheid met Koude Oorlog erfgoed en is het logisch dat er weinig waardering voor is. Het Koude Oorlog erfgoed heeft naast een gebrek aan bekendheid nog een tweede probleem: het gebrek aan publieke waardering voor erfgoed uit de naoorlogse decennia in het algemeen, in het bijzonder dat van de wederopbouw. In deze periode nam het gebruik van beton een vlucht en de bouwwerken waren niet van de hoogste kwaliteit. Voor de militaire objecten gold ook dat zij in uitermate korte tijd gebouwd moesten worden wegens de militaire dreiging van de Sovjet-Unie. De objecten worden daarom door weinigen als mooi en esthetisch waardevol beschouwd, hetgeen de drempel om tot sloop over te gaan verlaagd heeft. Het acute probleem is dan ook dat het Koude Oorlog erfgoed dat nog is overgebleven snel verdwijnt of in verval raakt. De kazernes die volgens het standaardontwerp in de jaren '50 zijn gebouwd zijn in veel gevallen al niet meer herkenbaar op basis van hun originele ontwerp. Twee kazernes zijn volledig gesloopt, bij twee anderen zijn nagenoeg alle originele gebouwen inmiddels vervangen door nieuwbouw en één staat thans vervallen leeg in afwachting van een besluit over sloop of herontwikkeling. Slechts één kazerne staat nog in zijn min of meer originele vorm op een operationeel defensie-complex, maar wordt grotendeels niet meer voor zijn originele doel gebruikt. Het voortbestaan van deze generatie kazernes is dus twijfelachtig en vragen over het cultuurhistorische belang van deze kazernes en of ze als erfgoed beschouwd moeten worden zijn dan ook erg urgent.

1.3. Onderzoekdoel

Wetende dat de kazernes die in de vroege Koude Oorlog voor de Koninklijke Landmacht gebouwd zijn aan het verdwijnen zijn, is het doel van dit onderzoek om vast te stellen in hoeverre dit een problematische ontwikkeling is. Ik zal beantwoorden of deze kazernes al dan niet cultuurhistorisch dermate van belang zijn dat ze als erfgoed en dus als beschermingswaardig bestempeld zouden moeten worden. De rijksoverheid heeft in de dertig jaar na het aflopen van de Koude Oorlog –op de aanwijzing van één militair complex als Rijksmonument na –nog geen initiatief ondernomen om het cultuurhistorische belang van de Koude Oorlog en de rol van de krijgsmacht daarin tot uiting te brengen in erfgoedaanwijzingen. Met deze scriptie is het mijn doel om voor wat betreft de Midden Nederland kazernes en hun samenhang met de dienstplicht in de Koude Oorlog hier een cultuurhistorische waardebeoordeling voor uit te voeren, waarbij ook belevingen van de oud-dienstplichtigen geraadpleegd zullen worden.

1.4. Onderzoeksvragen

De hoofdvraag van dit onderzoek luidt:

In hoeverre zijn de in de Koude Oorlog gebouwde landmachtkazernes aan te merken als erfgoed van nationaal belang?

Hieruit volgen de deelvragen:

- Wat is het cultuurhistorische belang van de Koude Oorlog en de dienstplicht bij de landmacht in die periode?
- In hoeverre kan een erfgoedbesluit over de Midden Nederland kazernes geïnformeerd en geïllustreerd worden door belevingen van oud-dienstplichtigen?

- In hoeverre houdt Defensie in haar bedrijfsvoering rekening met haar Koude Oorlog bouwwerken?

2.1. Theoretisch kader

Om te beantwoorden of de Koude Oorlog kazernes uit dit onderzoek als erfgoed beschouwd moeten worden, moeten eerst een aantal theoretische zaken uitgewerkt worden. Ten eerste stel ik de vragen welke definities van het woord erfgoed er gehanteerd worden binnen het studieveld erfgoed en zal ik verklaren wat er in de context van dit onderzoek met erfgoed bedoeld wordt.

Ten tweede geef ik een drietal theoretische factoren die verklaren waarom de Midden Nederland kazernes last lijken te hebben van een gebrek aan publieke en professionele waardering voor hun erfgoedwaardes. Deze drie factoren zijn kenmerkend voor deze kazernes, zeker in relatie tot eerder gebouwde militaire kazernes en zouden althans voor een deel kunnen verklaren waarom eerdere kazernecomplexen makkelijker tot erfgoed zijn verklaard.

Ten derde onderzoek ik het nog niet nader uitgewerkte theoretisch concept van geograaf Jan Dekker: het 'waarderingsdal'. Ik zal dit concept verder uitwerken tot een model dat meer waarheidsgetrouw en verklarend is dan de term nu suggereert. Hiermee geef ik een bredere verklaring voor de waardering van individuele bouwwerken en de bouwstijlen die ze vertegenwoordigen. Niet alleen als het gaat om iconische en unieke bouwwerken, maar juist die in een breed gebruikte bouwstijl zijn opgetrokken.

2.2. Wat is erfgoed?

"Heritage is that part of the past which we select in the present for contemporary purposes, whether they be economic or cultural (including political and social factors) and choose to bequeath to a future (Ashworth & Graham, 2005: 7).

Vrij vertaald is erfgoed dus een hedendaagse beslissing om een deel van het verleden voor hedendaagse doelen te gebruiken en voor een toekomst te bewaren. Het is opvallend dat er hier gesproken wordt over "a future" en "the past" waarmee hij lijkt te impliceren dat er meerdere mogelijk toekomst zijn, maar dat er slechts één verleden is, terwijl de schrijvers enkele zinnen later verklaren dat "Both past and future are imaginary realms that cannot be experienced in the present" (ibid). Oftewel, alleen het heden kennen we echt omdat we dat daadwerkelijk beleven en het verleden en de toekomst zijn beide ingebeeld. Dat de toekomst ingebeeld is, klinkt logisch daar het onmogelijk is met zekerheid te stellen wat de toekomst zal brengen. Het verleden daarentegen, is een aaneenschakeling van gebeurtenissen die we in het heden verklaren door ons culturele filter. Dit filter geeft historische fenomenen en gebeurtenissen voor verschillende culturele groepen, verschillende betekenissen. Dat wat wij –waarbij wij overigens ook een ingebeelde entiteit is– als verleden beschouwen is niet de werkelijkheid zoals die er ooit was, maar een representatie daarvan. Met de jaren kunnen bepaalde gebeurtenissen genegeerd dan wel vergeten zijn, terwijl tegelijkertijd bepaalde gebeurtenissen een positieve of negatieve betekenis hebben gekregen. Het is dit verschil in hoe men zich verhoudt tot een bepaald geschiedkundig fenomeen, dat de basis vormt van wat Ashworth dissonant erfgoed noemt: in een pluriforme samenleving met verschillende groepen mensen met verschillende culturele achtergronden, heeft erfgoed voor groepen en individuen verschillende betekenis. Hierdoor rijzen al snel vragen als: Wiens erfgoed is het? Wie laat het erfgoed na? Wie erft het? Wie bemiddelt er in dat proces? Wie beheert het erfgoed en wie bepaalt wat erfgoed is? Is dit erfgoed van ons allemaal of is het voor een beperkt publiek? Deze vragen impliceren allen een machtsverhouding als het gaat om het vaststellen van wat erfgoed is en voor wie het is:

"All heritage is someone's heritage and therefore logically not someone else's: the original meaning of an inheritance [from which 'heritage' derives] implies the existence of disinheritance and by extension any creation of heritage from the past disinherits someone completely or partially, actively or potentially. This disinheritance may be unintentional, temporary, of trivial importance, limited in its effects and concealed;

or it may be long-term, widespread, intentional, important and obvious" (Ashworth & Tunbridge 14).

Op dit punt is het noodzakelijk om een onderscheid te maken tussen twee vormen van erfgoed. Enerzijds is er erfgoed als juridische term in de zin van monument of werelderfgoed: een juridische classificatie waaruit bepaalde rechten en verantwoordelijkheden voortvloeien voor overheid en eigenaar. Rodney Harrison, verbonden aan University College London, noemt deze vorm van erfgoed *officieel erfgoed*:

"Once places become statutory entities and are recognised as belonging to heritage by their inclusion on an official heritage list they are 'created' as 'official heritage' and subject to a series of assumptions about how they must be treated differently from other places. For example, heritage places must be actively managed and conserved, and there is an expectation that funding must be allocated to them so that this can occur" (Harrison 2009).

Anderzijds is er de vorm van erfgoed dat Harrison *officieus erfgoed* noemt: "the bottom-up' relationship between people, objects, places and memories which forms the basis for the creation of unofficial forms of heritage (usually) at the local level" (Harrison 2009). Hierbij hoeft er geen sprake te zijn van door de overheid erkend erfgoed: het officieuze erfgoed kan zelfs in tegenstelling staan tot het narratief en het erfgoedbeleid dat officiële erfgoed voorstaat. Tussen deze twee vormen is ruimte waarin frictie kan ontstaan tussen verschillende narratieven. Volgens Graham et al is erfgoed een politiek machtsinstrument: het erfgoed wordt naar behoefte gecreëerd om een bepaald doel te bereiken (Graham *et al.* 2000: 32). De overheid kan dit bijvoorbeeld doen om een gemeenschappelijke identiteit voor het volk te creëren of te bestendigen: het zal dan officieel erfgoed aanwijzen dat in het gewenste narratief past. Tegelijk kan er beweging zijn in de richting van het creëren van officieus erfgoed door groepen die de geschiedenis anders zien of hun belangen in het officiële erfgoed niet vertegenwoordigd zien. Erfgoed, aldus kent meerdere vormen en is nooit een vastgesteld fenomeen, het is, zoals Harrison het verwoordt: "Heritage itself is a dynamic process which involves competition over whose version of the past, and the associated moral and legal rights which flow from this version of the past, will find official representation in the present" (Harrison 2009).

De bestaande machtsrelatie en hoe (on)machtig een bepaalde groep is in relatie tot anderen, kan van invloed zijn op hoe die groep het erfgoed beleeft en of het erfgoed überhaupt breed erkend wordt. De ene groep kan een andere letterlijk "onterven" door deze zijn eigen erfgoed te ontzeggen, of in ieder geval door die groep ervan te beletten het erfgoed te beleven zoals zij dat wensen. Hier ligt de koppeling met de Midden Nederland kazernes uit dit onderzoek. Het zijn plaatsen van herinnering voor de dienstplichtigen en aangezien zij een vormende periode in hun leven op die kazernes doorbrachten, zijn de kazernes voor hen erfgoed. Voor de individuele dienstplichtige is de kazerne een van de fysieke manifestaties van een periode in zijn leven. De bedevaart naar hun oude kazerne die veel oud-dienstplichtigen ondernemen in een latere fase van hun leven, toont dat die verzameling van beton, staal en glas een betekenis heeft gehouden voor hen. Nu de kazernes gesloopt of drastisch verbouwd zijn of worden, wordt dit erfgoed en mogelijk ook de beleving daarvan aangetast. De vraag is of hun verhaal genoeg verteld wordt en of het behouden van hun erfgoed (de kazernes) door de overheid en het bredere publiek van belang wordt geacht.

2.3. Erfgoedwaardering

Niet elk soort erfgoed is even makkelijk op waarde te schatten. Het meeste erfgoed ligt in het stedelijk gebied en dus komen veel mensen ermee in aanraking. Dit maakt dat het erfgoed goed te beleven is en dat het dus met redelijk gemak op waarde geschat kan worden. Het is mijn these echter dat het Koude Oorlog erfgoed in het algemeen en de Midden Nederland kazernes in het bijzonder enkele voor de publieke waardering van het erfgoed nadelige eigenschappen bezitten. Deze eigenschappen kunnen met drie O's worden samengevat: Onbekendheid, Ontoegankelijkheid, Onaan-trekkelijkheid.

Ten eerste onbekendheid: De kazernes liggen in de bossen verscholen in dunbevolkte landelijke gebieden, ver van bijvoorbeeld de stedelijke gebieden waar eerdere kazernetypes waren gebouwd. De kans dat men per toeval een kazerne kon aanschouwen was en is dan ook erg klein. Eerdere kazernes werden midden in garnizoenssteden gebouwd en de militair was dan ook een vast onderdeel van het straatbeeld. De Koude Oorlog vroeg om plaatsing van kazernes in minder bewoonde buitengebieden en de kazerne werd een op zichzelf functionerend dorp waarbij de omliggende dorpen en steden minder met de militaire aanwezigheid werden geconfronteerd. De kazerne was een zwarte vlek op de landkaart en in het landschap, er kennis van nemen was moeilijk.

Ten tweede ontoegankelijkheid: Deels verklaart dit aspect ook de voornoemde onbekendheid, maar de kazernes zijn afgesloten van de buitenwereld en dat onderscheidt ze van ander relatief jong erfgoed dat ook in het landelijk gebied ligt. Zelfs als iemand op een dergelijk terrein zou stuiten, dan is het ontdekken en beleven ervan onmogelijk gemaakt door het hekwerk en het feit dat bewapende militairen het terrein bewaken. Eerder militair erfgoed was doorgaans ook niet toegankelijk voor het publiek, maar door hun stedelijke of semi-stedelijke ligging op een relatief klein terreinoppervlak, had het een veel meer open karakter dat in verbinding stond met de omgeving. De Adolf van Nassaukazerne in Zuidlaren bijvoorbeeld, lag slechts enkele tientallen meters van de openbare weg verwijderd en het kazernegebouw functioneerde zelf als poort om het complex. Met de Midden Nederland kazernes werd gekozen voor een opzet en bosrijk gebied met een lange oprijlaan naar de poort van het complex, van buiten naar binnen kijken werd niet gefaciliteerd.

Ten derde onaantrekkelijkheid: De wederopbouwperiode in Nederland laat zich kenmerken door een bouwstijl die veel van beton en staal gebruik maakt. Dit was een schril contrast met de vooroorlogse bouw die nog vooral van baksteen gebruik maakte. De nieuwe bouwmaterialen maakte het ook mogelijk om efficiënt, snel en goedkoop grotere objecten te bouwen dan voorheen. De schaarse grondstoffen en financiële middelen evenals de noodzaak om deze kazernes zeer snel te bouwen maakte dat er werd gekozen voor bouw in beton. Deze stijl van (steden)bouw, hoewel er een duidelijke en zeer moderne (steden)bouwkundige filosofie aan ten grondslag lag, kan tegenwoordig nog steeds niet op veel waardering rekenen. De grote legeringsgebouwen zijn gemaakt voor een leger dat niet meer bestaat: kleinschaligheid is tegenwoordig het devies, de menselijke maat is de norm en aan die norm voldoen de Midden Nederland kazernes niet.

2.4. Het waarderingsdal

Na het uiteenzetten van een omschrijving van het concept erfgoed en de machtsverhoudingen die het erfgoed vormen kwam ik op de specifieke situatie van de Midden Nederland kazernes en hoe hun eigenschappen een positieve waardering in de weg staan. Als laatste kom ik nu te spreken over hoe de waardering van bepaalde bouwstijlen en erfgoed over tijd aan verandering onderhevig is.

Tot voor enkele jaren geleden was een van de vereisten waaraan bouwwerken moesten voldoen om voor Rijksmonumentenstatus in aanmerking te komen, dat ze ten tijde van aanwijzing tenminste 50 jaar oud waren, deze regel is met ingang van deels 2009 vervallen: alleen in het kader van een zogeheten aanwijsprogramma (bijvoorbeeld Wederopbouwerfgoed) mogen gebouwen jonger dan 50 jaar worden aangewezen. Bij individuele cases geldt dat gebouwen van na 1966 in principe niet tot monument kan worden aangewezen als dit niet deel uitmaakt van een aanwijsprogramma (OC&W 2009:10). Hoewel 50 jaar dus deels geen harde grens meer is, kan toch worden aangenomen dat een bouwwerk een zekere leeftijd moet hebben bereikt waarin het zijn esthetische en/of cultuurhistorische belang kan bewijzen. Immers, het is nagenoeg onmogelijk om kort na de oplevering van een bouwwerk al met zekerheid te kunnen zeggen dat het de status van monument (rijks- gemeentelijk of provinciaal) waardig is en ook zal blijven: monumentenstatus is in principe eeuwig. De publieke waardering van architectonische stijlen van bepaalde bouwwerken is daarbij geen constante factor, maar is over tijd aan verandering onderhevig. Uiteraard kan zelfs bij oplevering niet ieder gebouw op positieve waardering rekenen, maar in het algemeen kan gesteld worden dat een bepaald gebouw voor enige jaren of decennia na oplevering als

modern en esthetisch aangenaam zal worden beschouwd. Hierna volgt volgens geograaf Jan Dekker een zogeheten 'waarderingsdal': "daarin komen architectonische stijlen en modetrends na zo'n 25 jaar terecht. Wat papa en mama mooi vonden is voor de kinderen immers ouderwets" aldus samengevat door Peter Groote (Groote 2003). Het waarderingsdal van Jan Dekker lijkt helaas als concept niet veel verder ontwikkeld te zijn, wat volgt is mijn uitbreiding erop.

Hoewel de term waarderingsdal het beoogde concept makkelijk te visualiseren maakt, is een dal niet geheel in lijn met de praktijk. Een waarderingsdal impliceert namelijk dat een gebouw begint bij een bepaald niveau van waardering om vervolgens weer te klimmen naar min of meer de norm. Het enkelvoudige woord dal lijkt verder aan te geven dat er slechts één dip in waardering zal plaatsvinden en dat na het wederom bereiken van de norm het gebouw na die tijd niet meer bedreigd wordt door de grillen van publieke waardering. In het geval van waardering voor gebouwen en bepaalde bouwstijlen lijkt mij een doorgaande golfbeweging meer van toepassing. Een waarderingslijn zou als naam correcter zijn bij dit concept, daar dit meerdere pieken, dalen en plateaus kan uitbeelden gedurende de bestaansgeschiedenis van een bouwwerk. In tegenstelling tot een dal dat in grafiekvorm meestal weer terug klimt tot ongeveer de beginwaarde, kan een lijn op een totaal andere waarde eindigen dan waar deze begon.

Eveneens in tegenstelling tot de stelling van Jan Dekker, dat een bepaalde bouwstijl pas na ongeveer 25 jaar in een waarderingsdal geraakt, beargumenteer ik dat de waarderingslijn vrijwel direct na of zelfs tijdens de bouw in beweging raakt. De waardering van een bepaald gebouw of van een bouwstijl hangt namelijk samen met een aantal factoren:

- Een bouwwerk reflecteert in de regel de architectonische mode van de tijd waarin het is gebouwd. De opvatting wat die mode is, verandert constant. Soms kunnen oudere stijlen opnieuw op waardering rekenen: een voorbeeld hiervan zijn de vele nieuwbouwwoningen die de afgelopen jaren zijn gebouwd in de stijl van oude bakstenen herenhuizen.
- Hernieuwde waardering kan ook ontstaan omdat het cultuurhistorisch belang van het gebouw (meer) bekend wordt. Met de-industrialisering zijn veel oude fabriekscomplexen leeg komen te staan. Hier wordt op lokaal niveau met regelmaat een lans voor gebroken door het publiek omdat door sloop of verval ook een stuk aanschouwelijke lokale cultuurhistorie verloren zou gaan.
- De gebruikswaarde is ook van invloed op de waardering van een gebouw. Net zoals de architectonische stijl van een gebouw de mode van die tijd reflecteert, worden ook bijvoorbeeld de leef- en werkstandaarden die in de tijd van de bouw golden getoond. Deze standaarden kunnen echter dusdanig verschillen van de huidige, dat ze invloed hebben op de waardering van het gebouwde. Hoewel men hierbij vooral aan negatieve effecten zou kunnen denken zoals gebrekkige isolering of een klein woonoppervlak, zou juist dat laatste juist in sommige gevallen ook voor meer waardering kunnen zorgen: een kleinere woonoppervlakte en warmere bouwmaterialen zoals baksteen zouden meer bij de menselijk maat kunnen passen.

Met deze drie factoren weten we hoe de waarderingslijn beïnvloed kan worden en dat waardering voor bepaalde gebouwen en bouwstijlen door de jaren heen kan groeien, afnemen of redelijk gelijk blijven. Mogelijk zijn er gebouwen aan te wijzen die vanaf het moment van bouwen tot het heden nooit een significante daling in waardering hebben meegemaakt zoals iconische bouwwerken. We hebben het hier echter dan over bouwwerken die in zekere mate uniek zijn en die de grenzen van wat architectonisch gewaardeerd wordt proberen te verleggen. Voor bouwstijlen met een minder uitgesproken stijl of karakter lijkt een over tijd stijgende en dalende waarderingslijn dan logischer en meer passend. Tenslotte is het aannemelijk dat hernieuwde waardering alleen plaats kan vinden als er nog aanschouwelijke voorbeelden van de bouwstijl aanwezig zijn in het landschap, die daarmee dienen als visuele geheugensteun.

Nu het gebrek aan waardering en kennis over de kazernes in ieder geval in theoretische zin te verklaren is, is het zaak op zoek te gaan naar hoe dit gebrek kan worden ondervangen door andere vormen van beoordelen van erfgoed. De kazernes kampten met onbekendheid, dus zou een logisch gevolg kunnen zijn op zoek te gaan naar mensen die wél bekend zijn met het object en er een sterke band mee hebben, namelijk de bewoners en gebruikers: de dienstplichtigen die gelegerd waren op de Midden Nederland kazernes. Ik zal hun ervaringen gebruiken om meer zicht te krijgen op het cultuurhistorische belang van deze kazernes en specifieke gebieden en gebouwen op en rond de kazerne.

3.1. Methodes & Verantwoording

Op het internet bestaat een verscheidenheid aan niche websites van oud-dienstplichtigen die volledig zijn gewijd aan de legerplaatsen waar zij gelegerd waren. Hoewel over bezoekersaantallen op het eerste oog niet veel valt te zeggen, lijken deze websites voor in ieder geval een deel van de ex-dienstplichtigen in een behoefte te voorzien: aan de legerplaats hangen voor hen herinneringen en sommigen lijken aan hun geschreven anekdotes op die websites te zien een sterke band te hebben met hun kazerne (een *place-relation*). Het is tevens een bekend fenomeen dat oud-dienstplichtigen op latere leeftijd nog eens op bedevaart gaan naar hun oude kazerne om weer in de sfeer van vroeger te komen: veel van de bedoelde websites komen voort uit teleurstellende bezoeken aan verbouwde, vervallen of gesloopte legerplaatsen. Bij wijze van proef zal ik deze persoonlijke belevingen gebruiken bij een erfgoedwaardering van één van de Midden Nederland kazernes.

De verhalen op de reüniewebsites vallen in de categorie *oral history*, dat het cultuurgeschiedkundige Huizinga Instituut definieert als "*Oral history* is een vorm van geschiedschrijving die is gebaseerd op retrospectieve herinneringen van ooggetuigen (...) Oral history heeft vier belangrijke functies. Allereerst de archieffunctie (...) De tweede functie is democratisering, in die zin dat mondelinge bronnen een stem geven aan groepen (...) Deze vorm van aandacht in ruil voor informatie heeft vaak een therapeutische werking, omdat het ervaren wordt als een vorm van erkenning. Ten slotte heeft oral history een wetenschappelijke functie als methode van onderzoek binnen de geschiedschrijving" (Huizinga instituut). Dit onderzoek vindt zijn oorsprong in vraaggesprekken, dus zou een logische aanname kunnen zijn dat geschreven materiaal zoals dit dus niet passend zou zijn. Ik beargumenteer echter dat deze bijdrages gezien moeten worden in een andere context, namelijk die van een levendig gesprek tussen oude dienstmakers. Hoewel de woorden getypt zijn en niet uitgesproken, ontstaat op deze websites een soort gesprek waarvan ik als onderzoeker als passief deelgenoot van ben. Hoewel deze websites niet afgesloten zijn voor buitenstaanders, bestaat het publiek vooral uit oud-dienstplichtigen. De websites zijn niet makkelijk te vinden en de domeinnamen bevatten vaak afkortingen en namen van militaire eenheden die niet snel in een zoekopdracht naar voren komen. Mond-op-mondreclame en andere persoonlijke aanbevelingen spelen naar mijn idee een rol in het bekend worden van deze websites onder oud-dienstplichtigen. Het is de veronderstelling dat de mannen zich veilig voelen om deze verhalen te vertellen, die maakt dat ik wil uitzoeken in hoeverre deze –naar ik veronderstel– onbevangen geuite anekdotes een waardevolle toevoeging kunnen zijn bij een officieel proces van erfgoedwaardering.

Terugvallend op de eerdergenoemde definitie van *oral history*: In mijn onderzoek zal de nadruk op het democratiserende karakter en op de archieffunctie liggen. In sommige gevallen is de anekdote een reactie op een eerdere geschreven anekdote of verhaal, waarbij er mogelijk sprake kan zijn van beïnvloeding door verankering (beter bekend als *anchoring*): hierbij heeft de schrijver zich in zijn eigen mening of oordeel laten beïnvloeden door hetgeen hij of zij direct ervoor gelezen of gehoord heeft. Het is de vraag of en in hoeverre dit problematisch is, daar een dergelijk effect ook bij interviews kan optreden.

De archieffunctie betreft in dit geval de opgeschreven belevenissen van de dienstplichtigen binnen de hekken van de in dit onderzoek bestudeerde kazernecomplexen, welke hun oorsprong weer vinden binnen

de politieke en culturele context van Nederland tijdens de Koude Oorlog. De anekdotes op de onderzochte websites zijn uit eigen beweging door de oud-dienstplichtigen jaren, soms decennia later opgeschreven op basis van herinneringen. De websites, voor zover deze actief blijven, bewaren de anekdotes voor de toekomst. Gezien de beheerders van deze pagina's vaak zelf oud-dienstplichtigen zijn, rijst wel de vraag wie dit 'archief' toekomstbestendig gaat houden, daar er inmiddels ook al dergelijke websites (zoals *dplsld.nl*) verdwenen zijn.

Het democratiserende gehalte van het openbaren van anekdotes en verhalen op dergelijke websites, is het geven van een stem aan de honderdduizenden mannen die, vaak tegen hun zin in, de dienstplicht hebben vervuld. Vooral de verveling en het moeten uitvoeren van schijnbaar futiele opdrachten om maar de dag door te komen, waren een bron van veel onvrede onder dienstplichtigen. Ook het verschil in privileges tussen beroepsmilitairen en dienstplichtigen zette nog weleens kwaad bloed onder de dienstplichtigen. Zo leest een bericht uit *De Winkelhaak*, de kazernekrant uitgegeven door de VVDM op de Generaal Winkelmankazerne: "Beroepsmilitairen mogen hun auto's op 't kazerneterrein neerzetten (...) Dienstplichtigen moeten hun auto's echter buiten de poort neerzetten (...) Laat je met een gerust hart die dure autoradio achter (...) op een groot onbewaakt parkeerterrein midden in het bos?" (VVDM Nunspeet: 1988: 4). Dergelijke zaken hebben dienstplichtigen in het verleden het gevoel gegeven niet gewaardeerd te worden voor hun werk en inzet. Het gaat wellicht ver om te stellen dat oud-dienstplichtigen gerehabiliteerd moeten worden, maar door het ontsluiten van hun eigen ervaringen en meningen (waar destijds naar de mening van veel dienstplichtigen niet naar werd gevraagd) kan er weliswaar decennia na dato, een hernieuwde waardering tot stand komen.

3.2. Afbakening

Gezien de grote verscheidenheid en het aantal bebouwingen uit de Koude Oorlog te veel zou zijn om in deze afstudeerscriptie te behandelen, heb ik bewust gekozen om mij te beperken tot de tussen 1951 en 1954 naar gelijk ontwerp gebouwde landmachtkazernes. Hoewel ik hiermee het eventueel cultuurhistorisch belang van de andere complexen niet te kort wil doen, heb ik zeker gezien de onderzoeksmethode die gebruik maakt van *oral history*, gekozen voor deze kazernes gezien daar op ieder moment honderden militairen voor langere periodes gelegerd waren. Deze kazernes werden specifiek gebouwd voor de uitbreiding van de landmacht met vooral grote lichten dienstplichtigen. Het is dan ook de relatie tussen het gebouwde erfgoed en de dienstplicht die maakt dat ik voor deze objecten kies. Door deze combinatie zal er meer onderzoeksmateriaal beschikbaar zijn dan voor bijvoorbeeld een mobilisatiecomplex –welke doorgaans niet meer dan enkele tientallen medewerkers kende op enig moment– of een oudere en dus kleinere kazerne waar ook dienstplichtigen verbleven.

De kazernes uit de vroege Koude Oorlog in Nederland zijn voor een groot gedeelte afgestoten of zullen nog worden afgestoten in de nabije toekomst, dat maakt nu het moment om de omgang van Defensie met deze objecten te bestuderen. Veel kazernes die deels of geheel vóór de Tweede Wereldoorlog zijn gebouwd worden vaak al als geheel of gedeeltelijk officieel beschermd als erfgoed en hebben een andere bestemming gekregen. Vooral kazernes zijn door de ruime aanwezigheid van woon- en slaapvertrekken geschikt voor huisvesting van grote groepen mensen en komen dus voor her-bestemming als asielopvang, appartementen- of bedrijvencomplex in aanmerking. Voor de objecten die hun oorsprong vinden in de Koude Oorlog echter, is vaak (nog) geen status uitgegeven en zo is hun lot onzeker. De zeven kazernes, waarvan de eerste vijf deel uitmaakten van de oorspronkelijke bouwopdracht en de laatste twee buiten de bouwopdracht volgens hetzelfde standaardontwerp zijn gerealiseerd, behandel ik als een serie. Met betrekking tot het gebouwde militair erfgoed richt ik mij op de zeven kazernecomplexen die zijn gebouwd voor de Koninklijke Landmacht tussen 1951 en 1954. Deze kazernes werden voornamelijk bevolkt door dienstplichtigen en de kazernes bevinden zich allemaal in Nederland.

Met betrekking tot anekdotes en de verhalen van dienstplichtigen beperk ik mij tot wat ik 'amateurwebsites' noem. Deze zijn gemaakt door oud-dienstplichtigen die een platform bieden aan andere oud-dienstplichtigen tot het plaatsen van oproepen in gastenboeken en –voor deze studie het meest interessant– het plaatsen van verhalen en anekdotes over hun tijd als dienstplichtige geschreven door de beheerder en bezoekers. Hoewel de kazernes in dit onderzoek voor de landmacht bestemd waren, kende ze in de Marechaussee ook altijd medegebruikers. Deze organisatie kende ook dienstplichtigen, waardoor een platform als *marechausseenostalgie.nl* ook als bron fungeert. Hoewel een vruchtbare bron voor dergelijk onderzoek zou kunnen zijn, sluit ik sociale media zoals Facebook uit als bron. Daar zijn veel pagina's niet openbaar en ligt de nadruk meer op het delen van fotografisch- dan van geschreven materiaal, dit maakt het minder geschikt voor mijn doeleinden.

Hoewel ik architectonische en bouwkundige waardes waar mogelijk zal verduidelijken, ligt de nadruk op cultuurhistorische achtergronden en waarden. Bij de erfgoedwaardering die ik zal uitvoeren in een later hoofdstuk, zal ik eventuele praktische bezwaren niet meewegen daar dit onderzoek gaat over de cultuurhistorische waarden en de eventuele wenselijkheid om belevingen van de militairen te gebruiken bij erfgoedwaarderingen.

3.3. Informatieverwerving

Voor achtergrondinformatie over de kazernes en de processen bij Defensie ben ik op zoek gegaan naar (oud-)medewerkers en ingewijden die hierover konden vertellen. Het werven van contacten geschiedde door het direct aanschrijven middels e-mail. Ik heb gebruik gemaakt van *snowballing*, hierbij kreeg het ene contact van mij de vraag met wie ik nog meer zou moeten spreken om dit onderwerp beter te begrijpen. Het voordeel van deze methode is dat het deels het probleem opheft dat ik als buitenstaander niet weet wat ik niet weet: ik heb een bepaald beeld van een organisatie maar dat is mogelijk niet compleet. Het is goed mogelijk dat een persoon die helemaal niet in de organisatie zit, of een totaal andere functie heeft, toch een belangrijke stem heeft in een bepaald proces of er veel verstand van heeft. Hierdoor is het mogelijk dat ik tot informatie kom die ik anders zelf niet had gevonden.

Contacten kregen de passages toegestuurd waarin hun woorden voorkwamen. Op dat moment stond ik open voor feedback om erop toe te zien dat ik als onderzoeker haar/zijn woorden correct had overgenomen. Deelname van geïnterviewde geschiedde op basis van *informed consent*: ik was mij er als onderzoeker van bewust dat geïnterviewde mogelijk kritiek kon leveren op het proces of de organisatie waarbinnen hij opereert of heeft geopereerd en dat dit zijn aanzien na publicatie kan schaden of hen in hun werk kan hinderen. Als resultaat hiervan heb ik mijn voornaamste bron niet bij naam genoemd, maar is deze geïdentificeerd met de functiebenaming die de bron zelf leverde. Ik heb geen culturele problemen ervaren bij het leggen en onderhouden van contacten en verwachtte ik ook niet. De wereld van dienstplichtigen en medewerkers die al jaren bij Defensie werken bestaat nog vooral uit mannen.

3.4. De rol van de onderzoeker & ethiek

Gezien het onderwerp van het onderzoek terreinen en objecten betreft die thans behoren of in het verleden hebben behoord tot het eigendom van het Ministerie van Defensie en ik gedurende de onderzoeksperiode twee betaalde functies bekleedde bij deze organisatie, heb ik in de de wijze van het benaderen van contacten sterk moeten benadrukken dat dit onderzoek uitgaat van de Rijksuniversiteit Groningen en dat mijn betrekking bij Defensie een gevolg is van deels dezelfde interesse die mij ertoe geleid heeft over dit specifieke onderwerp een afstudeerscriptie te schrijven. Ook binnen mijn eigen netwerk bij Defensie heb ik deze kanttekening uitdrukkelijk geplaatst. Tevens was het van belang om op een integere manier om te gaan met de bijzondere positie die ik als onderzoeker had, daar ik als militair toegang had tot bepaalde documenten die ik als gewone buitenstaander niet zou kunnen vinden. Het delen van informatie hieruit

zou in strijd zijn geweest met de geheimhoudingsplicht die ik als militair heb, waarmee overigens niet is gezegd dat ik bruikbare informatie in interne bestanden heb gevonden die ik niet ook via een andere bron kon verkrijgen.

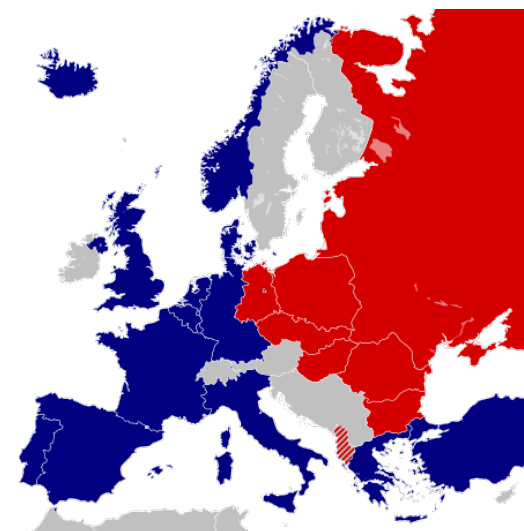
4.1. De Koude Oorlog in context

De Koude Oorlog is de historische context waartegen het verhaal van deze landmachtkazernes en de dienstplichtigen die erin waren gehuisvest zich afspeelt. Op het moment van schrijven is de periode die als Koude Oorlog aangeduid wordt ongeveer 25 jaar geleden afgelopen. Hoewel oorlog genaamd, kende deze periode geen direct gevecht tussen het Westen en Oosten. Dit neemt niet weg dat de Koude Oorlog vanuit cultureel, militair en historisch perspectief van groot belang is. Tijdens de Tweede Wereldoorlog ontptopten de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten van Amerika zich als wereldmachten. De gezamenlijke vijand bracht de twee machten samen in een pragmatische alliantie hoewel ze elkaars culturele en politiek-ideologische tegenpolen waren (Hoffenaar & Schoenmaker 1994: 13). Al tijdens de oorlog wantrouwden ze elkaar en zagen elkaars cultuur en politieke ideologie als een bedreiging voor hun eigen voortbestaan. In de Verenigde Staten werd al voor de oorlog de opmars van het communisme gevreesd: men zag dat in enkele Europese landen er sympathie begon te ontstaan voor het communisme, vooral onder arbeidersbewegingen (ibid). De uitbreiding van het communisme als politiek stelsel over Europa was wellicht een bedreiging, maar de dreiging die uitging van het fascisme en nazisme was groter en urgenter. Met het einde van de Tweede Wereldoorlog en de wetenschap dat er met het verslaan van Duitsland en Japan nu een bipolaire machtsverhouding was in de wereld, veranderde ook de verhoudingen tussen de VS en de Sovjet-Unie. De wantrouwende houding die de twee machten er tijdens de oorlog voor elkaar op nahielden liep in de navolgende jaren naadloos over in een openlijk vijandige houding. De Verenigde Staten zagen de omarming van het communisme in andere landen als een bedreiging voor zichzelf en voor hun positie in de wereld en begonnen daartoe hun *containment* (vrij vertaald: indamming) beleid: het op economische, diplomatieke en militaire vlakken in toom houden van de communistische uitbreiding (Hopkins 2011: 35). Toen de Sovjet-Unie in Azië voet aan de grond kreeg op het noordelijk deel van het Koreaans schiereiland reageerde de Verenigde Staten, later gesteund door de Verenigde Naties, door troepen te sturen en zich in het daar ontstane conflict te mengen. Een iets andere situatie deed zich voor in Vietnam, waarbij de Sovjet-Unie en de VS niet direct tegen elkaar vochten, maar vooral de Sovjet-Unie gebruik maakte van proxy-strijdkrachten: gewapende groepen met communistische sympathieën die door de Sovjets financieel en militair gesteund werden. De VS stuurde zelf wel veel troepen, maar ook zij vochten deels via binnenlandse strijdkrachten die op steun van de VS konden rekenen. Het *containment*-beleid was zoals gezegd breder dan alleen het militaire aspect. De Marshallhulp die Amerika na de Tweede Wereldoorlog beschikbaar stelde aan wederopbouwende Europese landen, had naast een humanitair aspect ook een politiek motief: door deze landen blijvend met middelen en geld te steunen hoopte de VS dat de volken en regeringen van deze landen op het democratische pad zouden blijven en een zekere trouw aan en bewondering voor het democratische Amerika zouden ontwikkelen. Daarnaast bleek in het geval van Nederland dat dreigen met het intrekken van de Marshallhulp een handig politiek drukmiddel was om de regering te bewegen de onafhankelijkheid van Nederlands-Indië te erkennen of zich in de Korea-oorlog te mengen (Schoenmaker et al. 2014: 53).

Affiche over de Marshall-hulp van tussen 1947 en 1952 (Bron: Noord-Hollands Archief via *Collectienederland.nl*, exacte datum onbekend).

De geopolitieke spanningen zorgden ervoor dat Westerse landen zich genoodzaakt voelden tot het vormen van een militair bondgenootschap, zoals die ook ten tijde van de Eerste Wereldoorlog hadden bestaan. Dit bondgenootschap werd de NAVO: de Noord-Atlantische Verdragsorganisatie. Nederland, dat zich in topografische zin letterlijk tussen de twee grootmachten bevond, deelde als trouw bondgenoot van de VS de angst voor de Sovjets en werd direct bij de oprichting van de NAVO lid. In de recente Nederlandse geschiedenis is dit een belangrijke ommekeer: voor meer dan 100 jaar tot aan de Tweede Wereldoorlog probeerde Nederland bij conflicten op het Europese continent zich neutraal op te stellen. Door lid te worden van de NAVO koos ons land daarmee voor het eerst sinds lange tijd openlijk partij in een conflict dat de potentie had tot een totale oorlog uit te groeien. Net als met de Marshallhulp, steunde de Verenigde Staten haar West-Europese cliëntstaten ook door middel van donaties van Amerikaans militair materieel. In de jaren direct volgend op de Tweede Wereldoorlog tot ongeveer begin jaren 1960 bestond dit vooral uit materieel dat voor Amerika zelf overtuilig was geworden of dat het nieuw aanbod aan Nederland (Hoffenaar & Schoenmaker 1994: 243). In de latere Koude Oorlog-jaren werden de landen geacht hun het gros van hun militair materieel in Amerika te kopen, weliswaar met hoge korting. Derhalve bestond de naoorlogse Nederlandse krijgsmacht lange tijd vooral uit Amerikaans materieel.

West-Europese NAVO-lidstaten (blauw) en het Warschaupact (rood) in 1973, grijze landen waren neutraal. (Bron: Wikimedia commons *wikimedia.org*).

Met de dreiging uit het oosten en de verplichtingen die Nederland als lid van de NAVO was aangegaan, werd een significante uitbreiding van de krijgsmacht noodzakelijk geacht. De dienstplicht, hoewel al veel langer bestaand, ging een belangrijk deel uitmaken van de strategie van de krijgsmacht. Effectief betekende dit dat honderdduizenden jonge mannen in de loop der jaren enige tijd (variërend van iets meer dan een jaar tot bijna twee-en-een-half jaar) in de krijgsmacht moesten dienen (Amersfoort & Hoffenaar 1992: 4). Naast de militaire waarde van de dienstplicht, werd de dienstplicht ook een veelbesproken maatschappelijk fenomeen: De dreiging uit het Oosten werd zeker gevoeld, maar dit betekende niet dat iedereen in de samenleving de noodzaak en het nut inzag van het inlijven van massa's dienstplichtigen. Er waren dienstplichtigen die gewetensbezwaren hadden tegen het vervullen van militaire dienst en de wet voorzag erin dat zij bezwaar konden maken (ibid). Deze dienstweigeraars moesten dan echter wel een vervangende dienst vervullen, bijvoorbeeld in de zorg. Er waren ook zogeheten totaalweigeraars, die zich in geen enkele geboden optie konden herkennen (gewetensbezwaard of onmisbaar door bijvoorbeeld werk of de familiesituatie): hen wachtte meestal een gevangenisstraf.

Dienstplichtigen komen op bij Legerplaats Ossendrecht in 1964 (Bron: NIMH via Collectienederland.nl).

Het gros van de dienstplichtigen was echter niet zo streng in de leer, maar dienen betekende wel dat de dienstplichtige zijn maatschappelijke carrière één tot twee jaar stil moest zetten. Om deze reden probeerden velen alsnog onder hun dienstplicht uit te komen. Het zich om fysieke of psychische redenen laten afkeuren voor militaire dienst waren hiervoor realistische opties. Het keuringsmoment bestond uit een doktersbezoek en enkele fysieke testen op een vooraf bekend gesteld moment, dit maakte het mogelijk voor de dienstplichtige om zich zodanig voor te bereiden dat er een goede kans was dat men zou worden afgekeurd (Jong & Hoffenaar 2006: 31). Hoewel de dienstplicht dus niet bij iedereen een populair fenomeen was, betekende het wel dat het gros van de samenleving een bepaalde binding had met de krijgsmacht middels dienende partners, familieleden of vrienden. Met het opschorten van de opkomstplicht (de dienstplicht zelf bestaat nog steeds en in 2018 zullen ook vrouwen dienstplichtig worden) als gevolg van het ten einde komen van de Koude Oorlog en de navenante verkleining van de krijgsmacht, is die binding met de krijgsmacht gedaald. Hoewel de krijgsmacht als instituut een brede publieke goedkeuring geniet, kan gesteld worden dat zij verder van de gemiddelde burger is komen te staan dan in de Koude Oorlog het geval was. In het kader van dit onderzoek zou de verminderde band van burgers met de krijgsmacht mogelijk verband kunnen houden met het gebrek aan waardering voor Koude Oorlog erfgoed.

4.2. De Koude Oorlog en cultuur

Voor West-Europa en dus ook Nederland was de Koude Oorlog de periode waarin de culturele invloeden uit de Verenigde Staten van Amerika ons cultureel landschap massaal en definitief binnendrongen. Vóór de Tweede Wereldoorlog bestond er al een vriendschapsband tussen Amerika en Nederland en was er enige mate van economische en culturele uitwisseling. De Amerikanen hadden bij onze bevrijding een grote rol gespeeld en de eerdergenoemde Marshallhulp zag er voor de individuele Nederlandse burger uit als een puur vriendschappelijk gebaar van het goedaardige Amerika. Zoals besproken sneed het zwaard van de Marshallhulp echter aan twee kanten. Nu Amerika zich als overwinnaar van de Tweede Wereldoorlog had opgeworpen als leider van de vrije wereld, groeide haar invloed in de wereld als bijna vanzelf. Omdat Amerika als enige strijdende partij in de oorlog in het thuisland geen schade had opgelopen, bevond het zich met het begin van de Koude Oorlog in een bevoorrechte positie: Amerikaanse bedrijven hadden kunnen doorgroeien tijdens de oorlog en begonnen zich in de vroege Koude Oorlog-jaren op buitenlandse markten te begeven waaronder de Nederlandse. Culturele producten zoals films en muziek uit de Verenigde Staten vonden makkelijk hun weg naar het West-Europese publiek, evenals de vele Amerikaanse auto's die men hier reed. Als lid van de NAVO en als deel van het vrije westen bevond Nederland zich in een cultureel universum waarin Engels de voertaal was en Amerika het absolute middelpunt. De Koude Oorlog is weliswaar voorbij, maar de veramerikanisering van het culturele leven in Nederland gaat onverminderd door: we gebruiken Amerikaanse producten, zijn actief op Amerikaanse sociale media en drinken koffie bij Amerikaanse koffiehuisen. De spanningen tussen oost en west waren en zijn nog steeds een grote bron voor culturele uitingen, zo zijn in Nederland 'De Bom' van Doe Maar en Over de Muur van Klein Orkest klassiekers geworden in de Nederlandse muziekgeschiedenis. Spionageboeken en -films speelden zich vaak af tegen de achtergrond van de Koude Oorlog, zoals de boeken van John le Carré en de boeken en films over James Bond. De binnenlandse en buitenlandse politiek en het dagelijkse leven stonden voor een groot gedeelte in het teken van de detente tussen de Sovjets en het vrije Westen waarbij vooral de angst voor de kernoorlog aanwezig was. De oorlogsvoorbereidingen en het militarisme konden niet bij iedereen op enthousiasme rekenen. Deze onvrede manifesteerde zich in politieke uitingen zoals het ontstaan van de Pacifistisch Socialistische Partij (in de jaren '90 opgegaan in het in 2017 erg populaire GroenLinks) in de politiek en in demonstraties tegen kernwapens en de militarisering van de samenleving die baanbrekend waren voor het bijeenbrengen van honderdduizenden demonstranten uit verschillende lagen van de bevolking. Mede hierom kan het culturele belang van deze periode niet onderschat worden, zeker gezien de nieuwe spanningen tussen Rusland en het westen binnen het referentiekader van een nieuwe Koude Oorlog geduid worden.

4.3. Het kazerneleven van dienstplichtigen

Het dagelijkse kazerneleven voor de dienstplichtige militaire was er een van routine. Er werd iedere ochtend op dezelfde tijd opgestaan waarna men gezamenlijk corveedienst had om de legeringsgebouwen schoon te houden. Hierop volgde inspectie van het geleverde werk door het kader, waarna men zich naar de eetzaal kon verplaatsen voor het ontbijt. Daarna ving het daadwerkelijke dagprogramma aan met een appèl. Uit een blik op het boekje *De Wegwijzer*, dat in de dienstplichttijd werd uitgereikt aan iedere militair die nieuw geplaatst werd op de Oranjekazerne, blijkt echter dat er een enorme verscheidenheid aan activiteiten werd georganiseerd voor de militairen op de kazerne. De sectie Welzijnszorg (WZZ) bood onder meer filmavonden en muziekoptredens aan en baatte bijvoorbeeld ook auto- en fotohobbyclubs uit waar de militairen lid van konden worden. Ook kreeg de dienstplichtige militair de kans zich buiten het militaire vak te ontwikkelen door een opleiding te volgen bij de WZZ. Het boekje leest als een lokale VVV-gids, hetgeen niet zo gek is wanneer men bedenkt dat er op enig moment tussen de duizend en drieduizend militairen de kazerne hun thuis noemden.

LEGERPLAATS-THEATER

seizoen 1965/1966 (1 september 1965-30 april 1966)
aanzvang voorstellingen
maandag t/m vrijdag 19.30 uur c.q. 20.00 uur
zaterdag en zondag 14.00 uur en 19.00 uur
in juli en augustus 1966 vervalt de avondvoor-
stelling op zaterdag en zondag

programma
zie weekoverzicht in „Spotlight“ en publicatie
in de hal van het Theater

kassa
geopend één uur voor aanzvang voorstelling
telefoon tst 161

toegangsprijzen
zie publicatie boven de kassa

Voorverkoop toegangskaarten: zie „Spotlight“

Het Theater wordt een half uur vóór aanzvang voor-
stelling geopend.

Bij filmvoorstellingen is de laatste rij (rij 30) gereser-
veerd voor Officieren, Vaandrigs en Kornetten; drie
rijen daarvoor (rij 27, 28 en 29) zijn gereserveerd voor
Onderofficieren. Bij niet-filmvoorstellingen zijn vóór
in de zaal plaatsen voor Officieren en Onderofficieren
gereserveerd.

Na aanzvang voorstelling worden GEEN bezoekers meer toe-
gelaten!

18

Up beat - down beat muz. r. orkest
chor: Ineke Stutter
Tap dances muz. modern Jazz Quartet
Le foyer de la danse chor: Fred Wisden
muz. Susanna Egri
C. Reaini

Dinsdag 9 november 1965

Slechting AMSTEL-TONEEL - Amsterdam
„U SPREKT MET UW MOORDENAAR“
van Frederick Knott
m.m.v. Flory Bjaer, Ed Bauer, Jos Manche, Floor Koen, Anselm
van Melis (of Rud. West)
Regie: Jos Manche Decors: Boyne/Manche

Maandag 22 november 1965

CONCERT door het TRIO PIM JACOBS
m.m.v. RITA REYS

Maandag 29 november 1965

FILM-CAUSERIE
Majoor W. van der Veer
„HET WERELDEGEUREN“

Dinsdag 30 november 1965

GABARETVORSTELLING
m.m.v. Dick Engelbracht, Kool Koomen, Conny van Bergen,
Kwartet Piet Daalhuizen, Les Shelton en The New Orleans
Sycopaters

Maandag 6 december 1965

DE HOOFDSTAD OPERETTE - Amsterdam
in voortzetting Fritz Hirsch Operette
Directie: Mevrouw N. Hamel en Mevrouw R. Aurich
Jubiläumvoorstelling (20 jaar)

„EIN WALZERTRAUUM“
operette in drie bedrijven van Felix Dörman en Leopold
Jacobson; muziek Oscar Straus
m.m.v. Lizzi Schöffmann, Antonia Galli, Claire Clairy en Grete
Kieser (s.g.), Walter Hoffmann, Herman Valmor, Rudolf Vogler
(s.g.), Franz Sparrer, Karl Frey en Peter Nieuwenhuysen.
Balletten o.v. Jack Bow
Regie: Walter Hoffmann
Hoofdstad Operette Orkest o.v. Willem Rietveld
Decors: Karol Bruckman
Kostuums ontworpen door Mevr. Reiss-Gromes en vervaardigd
door Fa. Lambert Müller te Wenen.

19

Detail uit kazernekrant *De Wegwijzer* van 1965 met film- en theatervoorstellingen (Bron: 11vdbat.nl *Oranjekazerne*, 2011)

De dienstplichtigen sliepen in ieder geval doordeweeks allemaal 'binnen': op de kazerne. Eens per twee weken werd voor de dienstplichtigen een reis per openbaar vervoer naar hun (ouderlijk) huis vergoed. Naast de door de WZZ georganiseerde activiteiten en de avonden op stap in de dichtstbij zijnde stad, bestond er ook een verzuild sociaal leven op en rond de kazernes. Overal waar een grote legerplaats gerealiseerd werd, vestigden zich verzuilde militaire tehuizen: katholiek, protestants en humanistisch van aard. In deze tehuizen kon het geloof worden beleden, maar velen kwamen vooral voor het biljart, de bar en voor de gefrituurde snacks wanneer de maaltijd in de eetzaal niet in de smaak viel. Met het einde van de Koude Oorlog verkleinde de krijgsmacht en werden kazernes gesloten. Deze feiten, gekoppeld aan de doorgaande ontkerkelijking van maatschappij en krijgsmacht, brachten de militaire tehuizen in zwaar weer. Gezien het leger nu geheel uit beroepsmilitairen bestond werd het fenomeen 'binnenslaper' zeldzamer. Verreweg de meeste militairen hebben een eigen auto en velen brengen de doordeweekse avonden thuis door. De militair van tegenwoordig brengt zeker nog avonden door in de manschappenkantine op de kazerne, maar heeft op zijn of haar legeringskamer nu veel van de gemakken van thuis zoals televisie, internet en privacy. Het onderhouden van verzuilde militaire tehuizen is mede hierom ook niet langer rendabel. Eerst werden de Katholieke Militaire Tehuizen omgevormd tot Algemene Militaire Tehuizen, maar in 2010 gingen de tehuizen van de verschillende gezindten op in één organisatie dat in plaats van de ooit honderden tehuizen, er vanaf dat jaar nog slechts acht zou beheeren. Deze tehuizen bestaan nog steeds en richten zich tegenwoordig niet alleen meer op de militairen van de nabij gelegen kazerne, maar ook op veteranen, oud-militairen en mensen met een binding met defensie.

Interieur van het Protestants Militair Tehuis bij Schaarsbergen, aan de uniformen te zien waarschijnlijk in de jaren '70 of '80 (Bron: *legerplaats.nl*, datum en vervaardiger onbekend)

Dit alles maakte dat het kazerneleven minder hecht is geworden. Waar er vroeger op grotere kazernes nog aparte kantines waren voor officieren, onderofficieren en manschappen waren, is dit aantal tegenwoordig vaak gereduceerd tot één. Na de fotohobbyclubs zijn ook het aantal autohobbyclubs verminderd, hoewel die door de economische recessie van na 2008 een kleine wederopstanding beleefden gezien militairen er geld mee konden besparen. Ook de dagelijkse kazerne-appèls zoals die in *De Wegwijzer* vermeld stonden, zijn verleden tijd, want waar de dienstplichtige van weleer veel begeleiding kreeg in zijn werk, zo heeft de huidige militair een hoge mate van eigen verantwoordelijkheid.

4.4. De Koude Oorlog in de Nederlandse militaire geschiedenis

Voor de Nederlandse krijgsmacht luidde de Koude Oorlog een periode van heropleving, uitbreiding en modernisering in ten opzichte van de periode van vóór de Tweede Wereldoorlog. De dienstplicht werd fors uitgebreid waardoor de landmacht bestond uit drie divisies van elk tussen de 10- en 25 000 militairen, de NAVO was naar verluidt dan ook onder de indruk van de hoeveelheid troepen die het kleine Nederland op de been kon brengen. Het materiaal onderging ook een doorgaande evolutie: onder invloed van de wapenwedloop met de Sovjet-Unie werden wapensystemen vaak vernieuwd om het militaire overwicht over de vijand te behouden. Bij de aanschaf van modern materieel werd Nederland geholpen door de Verenigde Staten door middel van donaties van zowel verouderd als totaal nieuw militair materieel. Het lidmaatschap van de NAVO verplichtte Nederland ook om actief deel te nemen aan het kernwapentaak van het bondgenootschap: het met nucleaire macht afschrikken van de Sovjets. Nederlandse straaljagers en raketartillerie-eenheden werden in dit kader getraind om Amerikaanse kernwapens in te zetten. Deze kernwapens werden op locaties in Nederland opgeslagen die publiek geheim waren en duizenden Nederlandse dienstplichtigen zijn in de loop der decennia ingezet om deze wapens te bewaken. Er bestond veel maatschappelijk verzet tegen de plaatsing van kernwapens in Nederland, zeker toen er op vliegbasis Woensdrecht Amerikaanse nucleaire kruisvluchtraketten geplaatst zouden worden, kwamen honderdduizenden Nederlanders op de been om hiertegen te protesteren. Hier openbaart zich een tweedeling waarbij enerzijds er een garnizoensstemming heerste onder de bevolking en veel mensen betrokken waren bij de verdediging van Nederland, onder meer in de vorm van de dienstplicht. Anderzijds bestond er een grote groep Nederlanders die meer pacifistische idealen nastreefde en actief protesteerde tegen de militarisering en de Nederlandse rol in de NAVO.

Een protestmars tegen de plaatsing van modernere kernwapens in Nederland, 1979 (Bron: R. Croes via *Collectienederland.nl*).

De Koude Oorlog vergde een nieuwe generatie aan militaire infrastructuur in het Nederlandse landschap. Los van het materieel voor het gemechaniseerde leger van de Koude Oorlog, moest ook het voor een groot deel uit dienstplichtigen bestaand personeel gehuisvest worden. De kazernes die na de Tweede Wereldoorlog bestonden werden te klein geacht, vele lagen in stadskernen of net daarbuiten. Hierdoor was er te weinig uitbreidingsruimte en veel kazernes lagen ook niet dicht bij de grote oefenterreinen die nu nodig waren. Er werden daarom nieuwe grote kazernes gebouwd. Ook werd een ring van Mobilisatiecomplexen (MOB-complexen) langs vooral de Oostgrens gerealiseerd waar dienstplichtige militairen die in geval van oorlog opgeroepen werden hun voertuigen, wapens en uitrusting ophaalden op weg naar het front. De Koude Oorlog heeft de Nederlandse krijgsmacht tot wasdom gebracht en het gros van de militaire infrastructuur die speciaal voor de Koude Oorlog opgetrokken of uitgebreid werden zoals vliegvelden, kazernes en logistieke complexen maken nog steeds deel van het militaire landschap in Nederland. Vooral veel logistieke complexen zoals MOB-complexen zijn inmiddels afgestoten en herontwikkeld, maar een redelijk deel van het Koude Oorlog erfgoed vormt nog steeds de ruggengraat van het Defensievastgoed.

Deze kaart met tussen 2004-2013 binnen het 'Project Ontwikkeling Militaire Terreinen' verkochte complexen, waaronder voornamelijk MMC en MOB-complexen uit de Koude Oorlog, toont een duidelijke topografische spreiding langs de oostgrens (Bron afbeelding: Beugelsdijk & Schuwer 2011: 6).

Met het uiteenvallen van het Warschau Pact was de dreiging uit het Oosten zo goed als voorbij. Hiermee werd ook een periode van meer dan twintig jaar aan inkrimpingen van de krijgsmacht ingeluid waarbij het budget elke kabinetsperiode afnam en er eenheden werden opgeheven. Langzaam werd ook afscheid genomen van het dienstplichtigenleger en begon de omvorming naar een krijgsmacht die volledig bestond uit vrijwillig dienende militairen. Taken die dienstplichtigen bij de landmacht vervulden, werden nu uitgevoerd door beroepsmilitairen, reservisten en burgerpersoneel (Jong & Hoffenaar 2006: 123). De omvorming naar een beroepsleger ging niet altijd even vlekkeloos: de Beroepsmilitair Bepaalde Tijd, ook wel BBT'er, deed zijn intrede. Vooral de landmacht, het krijgsmachtdeel dat altijd het leeuwendeel van de dienstplichtigen in zijn gelederen had, moest de nodige moeite doen om jongeren te enthousiasmeren in dienst te komen.

Gezien de dienstplicht voor alle jonge mannen gold, bestond iedere lichte uit mannen van iedere achtergrond, gezindte en met verschillende opleidingsniveaus. Na het afschaffen van de opkomstplicht gingen er geluiden onder militaire instructeurs dat de dienstplichtige lichten door hun gemiddelde hogere opleidingsniveau makkelijker en sneller te instrueren waren geweest dan de BBT'ers. De BBT'ers waren "lager opgeleid dan de vroegere dienstplichtigen, die nogal eens een overschot aan kennis meebrachten. De spreekwoordelijke doctorandus als soldaat-schrijver is verdwenen" schreef George Marlet hierover in 1997 in dagblad Trouw (Marlet 1997). De nieuwe beroepssoldaten zelf, klaagden derhalve nog weleens dat ze door hun instructeurs niet voor vol aangezien werden (idem).

5.1. Nederlands erfgoedbeleid

Het Nederlands erfgoedbeleid kent verschillende niveaus die corresponderen met de drie bestuurslagen: het rijk, de provincies en de gemeentes. Boven deze drie niveaus hangt nog het werelderfgoed, dat door UNESCO wordt vastgesteld, maar waarvoor landen hun eigen erfgoed kunnen voorstellen. De meest duidelijk vorm van erfgoedbeleid is monumentenbeleid, ergo het aanwijzen van beschermde monumenten, het inventariseren daarvan middels een gepubliceerde lijst en ze in hun onderhoud waar nodig te ondersteunen. Twee van de twaalf provincies hebben een eigen provinciaal monumentenbestand, te weten Noord-Holland en Drenthe. Opvallend genoeg zijn dit de provincies met respectievelijk het hoogste en

met het een-na-laagste aantal Rijksmonumenten binnen de provinciegrenzen (alleen de jonge provincie Flevoland heeft minder Rijksmonumenten dan Drenthe). Niet alle gemeentes hebben een eigen monumentenbeleid- en bestand, maar bij elkaar zijn er toch meer dan veertig duizend gemeentelijke monumenten in Nederland. Provincies en gemeentes hebben in hun monumentenbeleid doorgaans veel oog voor lokale- en regionale historie bij het aanwijzen van monumenten. De rijksoverheid neemt dit ook in overweging, maar kiest sneller voor een landelijke of zelfs internationale allure als het gaat om monumentenaanwijzing. Hoewel er op lokaal- en regionaal niveau dus ook vaak sprake is van een eigen erfgoedbeleid, is dit altijd een afgeleide van het beleid op rijksniveau. Om deze reden zal ik mij bij het samenvatten van het recente erfgoedbeleid in Nederland beperken tot beleid op rijksniveau.

Het erfgoedbeleid in Nederland wordt aangenomen te zijn aangesticht door ambtenaar en later Tweede Kamerlid Victor de Stuers, die in 1873 het artikel *Holland op zijn smalst* schreef als een aanklacht tegen de apathische houding van regering en volk jegens Nederlandse kunsteigendommen en de historische gebouwen in Nederland. De decennia daarna waren het vooral particuliere verenigingen die zich om erfgoed bekommerden, zoals de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond (1899), de Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten (1905) en Bond Heemschut (1911). In 1928 werd de Natuurschoonwet geïntroduceerd die "versnippering van natuur en landschap bestreed met fiscale maatregelen" (MoMo 2009: 9). In reactie op de kaalslag van historische bebouwing die de grootschalige modernisering ten tijde van de wederopbouwperiode teweegbracht, zag in 1961 de eerste *Monumentenwet* het licht. Wellicht in een vlaag van acute drang tot behoud van historie werden met dat instrument in een spanne van enkele jaren zo'n 34 000 Rijksmonumenten aangewezen. In de jaren '60/'70 (de literatuur is er onduidelijk over) werd er met een gebiedsbenadering van erfgoedbehoud begonnen, wij kennen dit tegenwoordig als beschermde stads- en dorpsgezichten. De *Monumentenwet* werd enkele malen gewijzigd, waarvan de laatste grote wijziging in 1988 plaatsvond. In de jaren '90 vonden een aantal nationale en internationale ontwikkelingen plaats die invloed hadden op het toekomstige erfgoedbeleid. Een van deze ontwikkelingen was de toetreding van Nederland tot het *Verdrag van Granada* in 1994, hierin spraken de landen af dat bescherming van architectonisch erfgoed een essentieel doel is van ruimtelijk ordening (OC&W 2009:10). In 1999 kwam de overheid met de *Nota Belvedere* (vrij vertaald: mooi uitzicht), een beleidsnota die als inspiratiebron voor landelijk, provinciaal en regionaal beleid moest dienen. De nota erkende dat er frictie bestaat tussen het behoud van cultuurhistorisch erfgoed enerzijds en de ruimtelijke ontwikkeling anderzijds. In het stuk werd gezocht naar een nieuw evenwicht tussen deze twee belangen, waarbij vooral ontwikkeling en herbestemming van gebouwd erfgoed van belang werd geacht. Veel van de inzichten van de Nota Belvedere vormden de basis voor MoMo: de beleidsbrief Modernisering Monumentenzorg kende een aantal significante bepalingen. Zo hoeft een gebouw niet langer 50 jaar oud te zijn om als Rijksmonument aangewezen te kunnen worden door de grotere nadruk op gebiedsgerichte waardebeoordeling. De cultuurhistorische belangen worden nog sterker meegewogen in ruimtelijke ordeningsprocessen, met als gevolg dat aanwijzing tot Rijksmonument minder vaak nodig zal zijn, ook is herbestemming –net als in *Nota Belvedere*– een belangrijke factor bij het behoud van cultuurhistorische waarden bij erfgoed (14).

De laatste grote ontwikkeling op erfgoedgebied is de Erfgoedwet, die in 2016 van kracht werd. Hiermee werden verschillende wetten, zoals bijvoorbeeld wetten aangaande kunst, landschap en monumenten in één wet gecombineerd. Inhoudelijk verandert er ten opzichte van bijvoorbeeld MoMo niet erg veel, maar de wet besteedt deels verantwoordelijkheden uit aan onder meer de erfgoedsector en past in die zin bij de trend van privatisering en een overheid als facilitator in plaats van alleenheerser. Met de beleidsbrief MoMo is er een rem gezet op het aanwijzen nieuwe Rijksmonumenten: "Het aantal Rijksmonumenten neemt nog slechts op beperkte schaal toe. De nadruk ligt op de structurele verbetering van het

Rijksmonumentenbestand en niet op het vergroten van de omvang ervan. De Raad voor Cultuur adviseert over elk aanwijzingsprogramma als geheel, waarna per monument een formele aanwijzingsprocedure volgt" (RCE 2016: 2). Aanwijzingsprogramma's zijn thematisch, zoals Wederopbouw van Nederland of Religieus Erfgoed. Met deze beleidswijziging, kan gesteld worden dat de overheid in feite minder erfgoed creëert dan het voorheen deed. Gezien het Rijksmonumentenbestand thans meer dan zestigduizend objecten bevat, kan een dergelijke beslissing vanuit praktisch en vooral financieel oogpunt worden verdedigd; het huidige monumentenbestand wordt immers ouder en financiële steun vanuit de overheid om de objecten te onderhouden blijft daarbij nodig via subsidie of fiscale aftrekposten. Politiek en ideologisch beschouwd echter, heeft deze beleidswijziging een weerslag op het culturele landschap van Nederland: in een puur numerieke zin wordt namelijk impliciet gesteld dat de periode van bijvoorbeeld de wederopbouw van Nederland (1940-1965) na de Tweede Wereldoorlog, vanuit cultuurhistorisch oogpunt niet erg belangrijk was als er uit een periode van 25 jaar slechts rond de 200 objecten de status Rijksmonument krijgen, afgezet tegen de ongeveer tweeënhalve miljoen gebouwde objecten uit die periode en de zestig duizend andere Rijksmonumenten. Er kan gesteld worden dat er in het verleden wellicht te liberaal met het stempel Rijksmonument is omgegaan, daar we kunnen constateren dat er bijvoorbeeld uit de periode 1850 tot 1940 (negentig jaar) 13961 Rijksmonumenten zijn aangewezen, tegen enkele honderden uit de periode 1945-1965 (Erfgoedmonitor).

5.2. Waarderingscriteria Rijksmonumenten

Met de kennis van het bredere erfgoedbeleid in Nederland rest nu de vraag waarop er nu specifiek wordt gelet bij de vraag of een bouwwerk de status van monument waardig is; oftewel wat zijn de criteria? Bij het waarderen van een gebouw hanteert de RCE een vijftal hoofdcriteria, die weer in enkele subcriteria zijn te verdelen waarvan tussen haakjes enkele voorbeelden kort worden genoemd. De kern van elk hoofd- en subcriterium is dat het object een uitdrukking is van een bepaalde cultuurhistorische- architectonische- politieke- sociale- of landschappelijke ontwikkeling. Voorts worden de rol van het object in zijn omgeving, evenals de gaafheid en zeldzaamheid van het object meegewogen. Aan alle vijf hoofdcriteria moet in de regel worden voldaan en dat geschiedt door het voldoen aan een of meer subcriteria. De vijf hoofdcriteria zijn:

1. Cultuurhistorische waarden
2. Architectuur- en kunsthistorische waarden
3. Situationele en ensemblewaarden
4. Gaafheid en herkenbaarheid
5. Zeldzaamheid

(Bron: RCE *Waarderingscriteria*: geen datum)

Uit andere documenten zoals MoMO blijkt dat hoewel er aan alle criteria voldaan moet worden, de lijst wel enigszins hiërarchisch is opgebouwd. De cultuurhistorische of bijvoorbeeld architectonische waarden kunnen dusdanig hoog worden ingeschat dat een minder stringente beoordeling van bijvoorbeeld de gaafheid of zeldzaamheid geoorloofd is. Mijn stelling ten aanzien van deze vijf criteria is dat ze te smal gedefinieerd zijn en volledig voorbijgaan aan meer subjectieve maar evengoed belangrijke waardes. Zo is er geen ruimte voor de beleving van omwonenden, bewoners en gebruikers. Jos Bazelmans, bijzonder hoogleraar Monumentenzorg aan de Universiteit van Amsterdam, deelt deze constatering:

In de professionele erfgoedzorg wordt de waardering van erfgoed vrijwel uitsluitend in wetenschappelijk-inhoudelijke of cultuurhistorische termen gedefinieerd. In de waardering wordt uitdrukking gegeven aan de objectieve staat of conditie van het object – denk bijvoorbeeld aan gaafheid – en aan de betekenis die

het erfgoed heeft voor de geschiedschrijving van professionele archeologen, kunst- en architectuurhistorici, historisch-geografen en historici. Het perspectief van eigenaren, gebruikers, belanghebbenden en belangstellenden wordt niet of slechts zijdelings meegewogen. Andersoortige waarden, zoals bijvoorbeeld gebruikswaarde, marktwaarde, belevingswaarde of levensbeschouwelijke waarden spelen nauwelijks of geen rol (Bazelmans 2013: 14).

Bazelmans lijkt hier een tegenstelling tussen objectief en subjectief (de gebruikswaarde en belevingswaarde bijvoorbeeld) vast te stellen. Het cultuurhistorische belang in "de geschiedschrijving" zoals Bazelmans het noemt, heeft echter evengoed een subjectief karakter. Ashworth & Graham stelden eerder al dat het verleden een ingebeeld idee is dat daarmee dus ook openstaat voor andere, meerdere van elkaar afwijkende perspectieven. Een belevingservaring van bijvoorbeeld de gebruiker of bewoner van een pand kan daarom een andere blik werpen op het belang van een object. De Midden Nederland kazernes, voor zover deze ooit formeel door middel van bovenstaande criteria gewaardeerd zijn, zijn voorbeelden van plaatsen waar een grote groep mensen een gebruikers- en belevingswaarde van het object met zich meedragen. Later in dit onderzoek kom ik terug op de waarderingscriteria en de mogelijke aanvullende rol van meer subjectieve waardes bij het waarderen van een object.

5.3. Erfgoedbeleid bij Defensie

Na een resumé van het Nederlands erfgoedbeleid, richt ik mijn blik nu op het erfgoedbeleid bij het Ministerie van Defensie zelf. Defensie is een organisatie die als geen ander leunt op het verleden. Oude tradities worden er decennia of soms zelfs eeuwen in stand gehouden en belangrijke militaire figuren uit het verleden worden geëerd door bijvoorbeeld het vernoemen van legerplaatsen en eenheden naar hen (bijvoorbeeld de Generaal Spoorkazerne, het Regiment Menno van Coehoorn). Defensie heeft sinds 2004 een eigen geschiedkundig instituut: Het Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH), dat werd samengevoegd uit vier gelijksoortige instituten die onder de vier krijgsmachtdeelgen vielen en al die in het geval van de sectie krijgsgeschiedenis van de landmacht, als sinds de negentiende eeuw bestonden. Tevens heeft ieder krijgsmachtdeel een traditiecommissie en is er een centrale traditiecommissie voor de hele krijgsmacht die onder meer ziet op "defensiebreed museaal beleid" en "wet- en regelgeving die raakt aan tradities" waarbij tradities "breed [moet] worden opgevat. Hieronder moet onder meer worden begrepen: collecties, rekwisieten, militaire muziek en ceremoniële tenuen" volgens een ministerieel besluit uit 2016 (Hennis 2016: 8). Hoewel het besluit geen uitputtende lijst biedt van de onderwerpen die tot het domein traditie behoren, bood een informeel gesprek met een lid van een dezer commissies (onder Chatham house Rule) de informatie dat gebouwd militair erfgoed in de regel geen onderwerp van discussie is. Het museaal beleid heeft slechts betrekking op de defensiemusea. Bij de verkoop van de voormalige Tapijnkazerne in Maastricht, moest men in allerijl objecten die uit historisch en traditieoogpunt waardevol waren uit de kazerne verwijderen voordat deze door de vastgoedafdeling van Defensie uit handen werd gegeven. De vastgoedafdeling zou daarbij "in splendid isolation" te werk zijn gegaan, zo geeft de bron aan. Er is dus kortom, bij ministerieel besluit wel aandacht voor erfgoed bij de krijgsmacht, maar dan vooral als het gaat om gebruiken, exercitie en uniformen. De weinige aandacht die uitgaat naar gebouwd erfgoed, leidt mij naar de interne bedrijfsvoering van de voormalige vastgoeddiensten van Defensie. Uit een e-mailwisseling met een oud-beleidsadviseur van de Dienst Gebouwen, Werken en Terreinen (de latere Dienst Vastgoed Defensie, dat weer is opgegaan in het Rijksvastgoedbedrijf) blijkt dat tot halverwege de jaren negentig erfgoed nagenoeg geen rol speelde in de bedrijfsvoering van de organisatie. Het bewaken van de planologische integriteit van de kazernes was evenmin een prioriteit:

"[Daar] was in de periode 1960-1980 de coördinatie en afstemming op complexniveau een probleem. Als er een nieuw gebouw nodig was werd dit gewoon op een open plek geplaatst zonder veel aandacht voor de samenhang met het geheel. Pas later zijn er wel pogingen gedaan masterplannen te maken als een soort

stedenbouwkundige plannen waarin de samenhang geborgd zou worden. Dit kwam vooral voort uit de beheerafdeling mn (sic) het groenbeheer. Deze afdeling stond los van de nieuwbouwfondeling waar de architecten zaten. Bij Defensie waren geen stedenbouwkundigen en pas veel later (2005 ev) een tweetal landschapsontwerpers. Dit naast de trend dat in de jaren 60-80 aandacht voor kwaliteit cq architectuur vooral niet zichtbaar moest zijn vanwege de bezuinigingen en de angst dat iets er te mooi en dus te duur uit zou zien. Te veel aandacht voor Defensie lag moeilijk in de samenleving (uitermate negatieve houding tegenover defensieuitgaven en –handelen). Tonedown was de trend" (Mailwisseling 1).

In 1999 zag zoals besproken de *Nota Belvedere* het levenslicht, welke als bron diende voor de het *Actieprogramma Ruimte en Cultuur: Architectuur- en Belvederebeleid 2005-2008*; een beleidsprogramma met aandacht voor cultuur, erfgoed, historie en architectuur dat door meerdere ministeries waaronder het Ministerie van Defensie werd ontworpen en uitgevoerd. In dit actieprogramma, verplichtten de ministeries zich ertoe om "cultuurhistorie meer richtinggevend te laten zijn bij de ruimtelijke inrichting van Nederland" (Rijksoverheid 2004:17). Defensie, als grootste vastgoedbeheerder van de overheid, heeft hierin derhalve een belangrijke rol te vervullen. Waar de vastgoedafdelingen van de verschillende ministeries voorheen in isolatie hun prioriteiten invulden, waren er nu wat de omgang met erfgoed betreft in ieder geval richtlijnen vanuit de politiek die bestuurlijk ingebed werden. De actiepunten uit *Ruimte en Cultuur* zijn door ieder departement vertaald naar hun eigen beleidsstukken: Defensie heeft zich dus gecommitteerd tot het erkennen van de erfgoed- en cultuurhistorische waarden van het gebouwde militaire erfgoed die zij beheert. In de praktijk, echter, is dit een nogal stuurloos geheel en er lijkt geen beleid te zijn over wélk cultuurhistorisch gebouw erfgoed extra zorg en bescherming verdient buiten het juridisch kader van de rijks- of gemeentelijke monumentenzorg. De Koude Oorlog gebouwen lijkt ook na de instelling van dit nieuwe beleid, op weinig waardering en bescherming te kunnen rekenen vanuit de vastgoedafdeling. Zo zijn de afgelopen jaren een aantal cases geweest waarbij Defensie een eventuele monumentenaanwijzing actief tegenwerkt, waarschijnlijk uit angst voor kosten en gebruiksbeperkingen. Zo heeft stichting Menno van Coehoorn enkele jaren geleden een Rijksmonumentenaanvraag ingediend voor de voormalige Amerikaanse opslagplaats voor kernwapens -de zogeheten *site*- bij het Artillerie Schietkamp (ASK) bij 't Harde. Deze opslagplaats werd door Nederlandse dienstplichtigen bewaakt (Sitewacht is een bekend fenomeen onder oud-dienstplichtigen) en was geregeld doelwit van anti-kernwapen protesten. Met enige eenvoud zou men dit object dan ook tot cultuurhistorisch significant kunnen verklaren. Volgens Frank Oosterboer die de casus beschrijft in zijn boek, blijkt de militaire commandant ter plaatse (we nemen aan de kazernecommandant ASK) op eigen initiatief enige maatregelen te hebben genomen om verder verval van de zogeheten *site* tegen te gaan, onder meer door het in te richten als een hedendaags kampement (*compound* in jargon) dat de landmacht op buitenlandse missies gebruikt. Oosterboer beschrijft echter dat de Defensieorganisatie niet zit te wachten op een monumentenstatus van dit terrein, daar hen dit zal verplichten voor eventuele kosten op te draaien in het kader van onderhoud en omdat men vreest het terrein en de gebouwen niet meer te kunnen gebruiken naar eigen goeddunken (Oosterboer 2015: 102). Een zoekopdracht in het Rijksmonumentenregister leert dat anno november 2017 het object de status 'voorbeschermd' heeft. Dit betekent dat de situatie op het object hangende verder onderzoek en een definitief besluit bevroren is: rigoureuze verbouwingen of zelfs sloop is daarmee niet toegestaan, maar evenmin is hiermee gezegd dat de monumentenaanvraag ook echt kans maakt. Een ander voorbeeld is de zogeheten Zulu-hangaar op het voormalige Amerikaanse deel van vliegbasis Soesterberg. Hier stonden twee Amerikaanse gevechtsvliegtuigen altijd bewapend klaar om direct op te stijgen mocht tijdens de Koude Oorlog het Nederlands luchtruim geschonden worden, waarbij men vooral de Sovjets vreesde. Op het cultuurhistorische belang van de Koude Oorlog en de Amerikaanse aanwezigheid wijs ik in het hoofdstuk over de Koude Oorlog. Defensie wil deze hangaar graag slopen omdat de onderhoudskosten te hoog zouden zijn en omdat het als opslagruimte niet functioneel genoeg is.

Ook hier is een monumentenaanvraag gedaan waartegen Defensie protesteerde. Defensie heeft het nabijgelegen Nationaal Militair Museum wel aangeboden om de hangaar aan hen te doneren zodat het elders op het complex van de vliegbasis opnieuw kon worden opgebouwd, maar onder voorwaarde dat het museum -of in ieder geval niet Defensie- voor de sloop- transport en wederopbouwkosten zou opdraaien. Lang zag het er naar uit dat de hangaar echt gesloopt zou worden, tot in het najaar van 2017 de gemeente Zeist, na een eerdere afwijzing tot monumentenstatus, het complex alsnog besloot tot gemeentelijk monument aan te wijzen. Desalniettemin lijkt er, alle protocollen en beleidsregels ten spijt, toch een onwil te zijn bij Defensie om zich te committeren aan het behoud van haar gebouwde erfgoed, vooral dat uit de Koude Oorlog. Hierbij lijken mogelijke kosten en de beperking in de dagelijkse bedrijfsvoering vooral pijnpunten te zijn. Ter afsluiting moet daarentegen wel gezegd dat Defensie een aantal gemeentelijke- en Rijksmonumenten beheert. Sommige objecten van Defensie zijn hierom jaarlijks tijdens de Open Monumentendag voor het publiek te bezoeken. Deelname aan dit jaarlijkse initiatief is voor eigenaren van Rijksmonumenten niet verplicht, dus het feit dat Defensie jaarlijks een aantal monumenten of complexen openstelt, alle logistieke en veiligheidsuitdagingen ten spijt, toont dat Defensie niet totaal onwillig tegenover erfgoed staat. Hierbij moet wel erkend worden dat deelname aan Open Monumentendag mogelijk sympathie kweekt bij de bevolking, een sympathie die Defensie nodig heeft om haar bestaansrecht te tonen en daarmee ook voldoende financiële middelen los te weken bij de regering. Los van reeds beschermde monumenten blijft het oog voor gebouwd militair erfgoed uit de Koude Oorlog helaas achter.

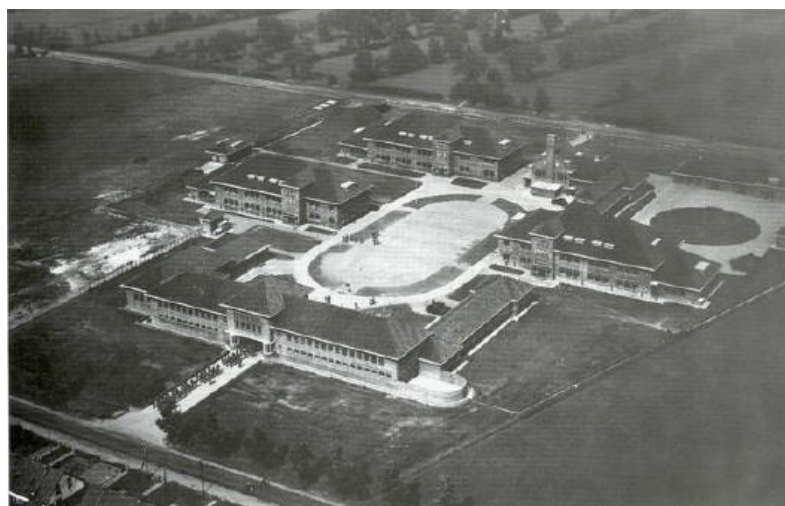
6.1. De Midden Nederland kazernes en haar voorlopers

Voordat ik de kenmerken van de Midden Nederland kazernes bespreek, geef ik een kort overzicht van ontwikkelingen in de Nederlandse kazernebouw. "Van een gebouwtype 'kazerne' was, althans in Europa, pas voor het eerst sprake in de 17e eeuw. Voor die tijd vond de legering van militairen plaats in in onbruik geraakte grote gebouwen zoals kerken en kloosters (Dorman *et al* 2010: 9). De eerste kazernetypes bevonden zich veelal in stadskernen van garnizoens- of vestingsteden, vaak waren dit kazernes van het zogeheten lineaire type bestaande uit één groot langgerekt gebouw. Begin 19e eeuw kwamen er kazernes van een vierkant type met een centrale binnenplaats. Mede wegens problemen met hygiëne werd dit ontwerp aangepast: "om de licht- en luchttoetreding te verbeteren werd hier het zogenaamde Type du Genie geïntroduceerd, hier beter bekend als het lineaire type kazerne met achtervleugels. Een voorbeeld hiervan is de Chassékazerne in Breda. Er was echter ook met dit type nog steeds sprake van één groot verzamelgebouw, bestemd voor massalegering" (10).

De Chassé kazerne in Breda rond de eeuwwisseling naar de twintigste eeuw (rechthebbende onbekend).

Begin twintigste eeuw werd een begin gemaakt met minder massale legering en het scheiden van verschillende functies op een kazerne (voorheen sliepen de militairen nog in hetzelfde gebouw als waar de paarden verbleven). Er werd een begin gemaakt met het bouwen in paviljoenvorm: meerdere gebouwen gecentreerd rond een appèlplaats. De voormalige Kromhoutkazerne in Utrecht is hiervan een vroeg voorbeeld. Wegens de Duitse dreiging eind jaren 1930 waren acuut veel nieuwe kazernes nodig om de gemobiliseerde troepen te kunnen huisvesten. Er werd een serie kazernes gebouwd volgens standaardontwerp: de zogeheten grensbataljonkazernes die -zoals de naam al doet vermoeden- een bataljon soldaten konden huisvesten en vooral verspreid lagen langs de oostgrens. Deze kazernes zijn ontworpen door kapitein der genie A.G.M. Boost en worden daarom ook vaak Boostkazernes genoemd. Deze kazernes lagen dichtbij bevolkingsgebieden, maar meestal aan de rand van of net buiten de stad- of dorpsgrenzen (Oosterboer 2016: 15). De paviljoenbouw werd hier geperfectioneerd en het bouwen naar standaardontwerp was een primeur voor de Nederlandse krijgsmacht. De meeste van deze kazernes zouden tot in de jaren '90 dienst blijven doen, de Jan van Schaffelaerkazerne bij Ermelo is de enige Boostkazerne die anno 2017 nog bij Defensie in gebruik is.

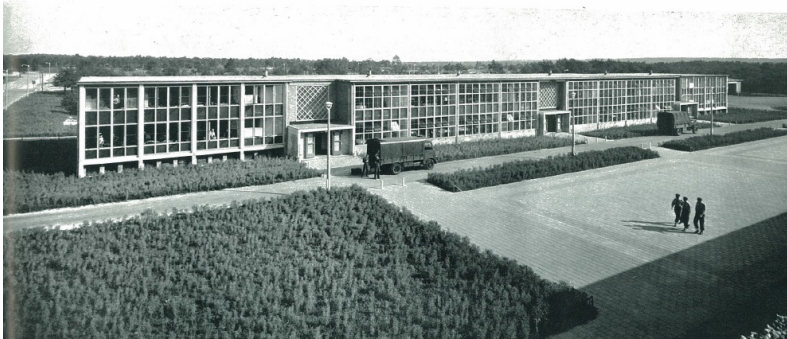

Een voorbeeld van een grensbataljonkazerne: de voormalige Adolf van Nassaukazerne in Zuidlaren anno 1939. Alleen het poortgebouw (onder) heeft in herontwikkelde staat overleefd (Bron foto: E. Venema oudzuidlaren.nl)

6.2. De Midden Nederland kazernes

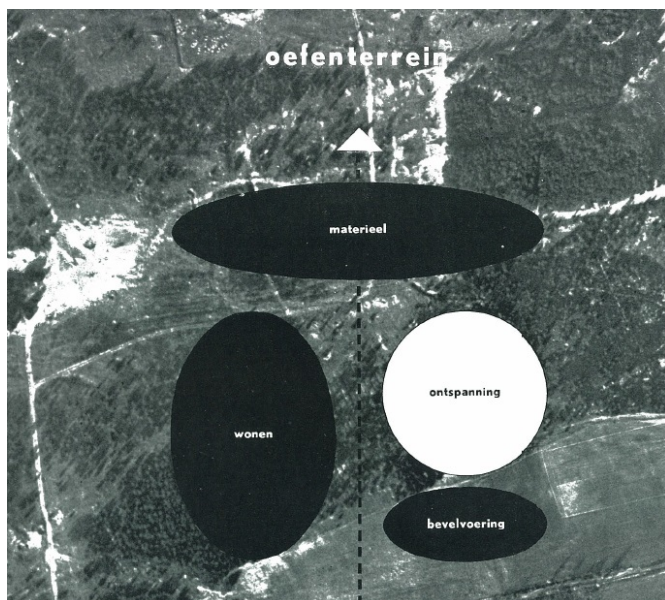
Tijdens de Koude Oorlog werden er in NAVO-verband afspraken gemaakt over de troepensterkte die Nederland op de been moest kunnen brengen. De capaciteit van de legeringsmogelijkheden zoals die er zo vlak na de Tweede Wereldoorlog was, werd door het toenmalige Ministerie van Oorlog niet voldoende geacht. In de jaren '50 begon de landmacht daarom met de bouw van een aantal grote kazernes volgens de filosofie van Het Nieuwe Bouwen: dit werden de Midden Nederland kazernes, het onderwerp van dit onderzoek. De kazernes zouden elk geschikt worden gemaakt voor de huisvesting van ongeveer 3000 militairen. Het ministerie vaardigde daartoe -we schrijven 15 juni 1951- een opdracht uit dat er op 17 maart 1952 legeringsruimte gecreëerd moest zijn voor 12.000 man, uitgebreid tot 15.000 man in de winter van dat jaar (Stumphius 1953). Het ministerie eiste dat de kazernes gerealiseerd zouden worden in de nabijheid van de oefenterreinen in Gelderland, Overijssel en Drenthe (Hogendoorn 1953). De verantwoordelijke ingenieurs van het wapen der Genie van de landmacht die belast waren met het ontwerp van de complexen, de kolonel J.C. Stumphius en luitenant-kolonel J.H. Hogendoorn, besloten dat vier kazernes naar standaardontwerp voldoende moesten zijn om in de behoefte te voldoen omdat "de samenleving van de in deze gebieden gelegen gemeenten geen grotere garnizoenssterkte kan opnemen,

terwijl een militaire gemeenschap ter sterkte van 3000 man als aanvaardbaar mag worden beschouwd" (Hogendoorn 1953).

Een legeringsgebouw op een van de Midden Nederland kazernes, korte tijd na de oplevering. De open structuur en het gebruik van veel glas en beton valt op. (Bron: Midden Nederland N.V. 1951-1953)

Hoewel dit onderzoek een cultuurhistorische insteek heeft en niet expliciet gericht is op de planologische en architectonische waarden van deze reeks kazernes –daarvoor verwijs ik naar het onderzoek van Isja Finaly en artikelen van de Bredase kunsthistoricus Dolné uit de jaren '90– verdient dit aspect hier toch enige aandacht. In de filosofie van Het Nieuwe Bouwen, waarbij "vorm volgt functie" het centrale devies is, verschilt de planologische opzet van deze kazernes significant ten opzichte van eerdere kazernes. Waren bij de Boostkazernes de gebouwen nog netjes rondom een appèlplaats gesitueerd, bij de nieuwe kazernes kozen de ingenieurs voor een opzet die "duidelijk en klaar" van structuur was, waarbij zoveel mogelijk werd gestreefd naar een "splitsing in bestemmingen, zoals bevelvoering, wonen, sport, ontspanning, materiële uitrusting, etc." (Hogendoorn 1953). Zo werd het bureelgebouw direct bij de hoofdingang geplaatst vanwege de representatieve functie en dienden de loodsen op een plaats van de kazerne gebouwd te worden zodanig dat voor het bereiken van de oefenterreinen geen onnodige verplaatsingen over de openbare weg of over het woongedeelte van de kazerne nodig waren.

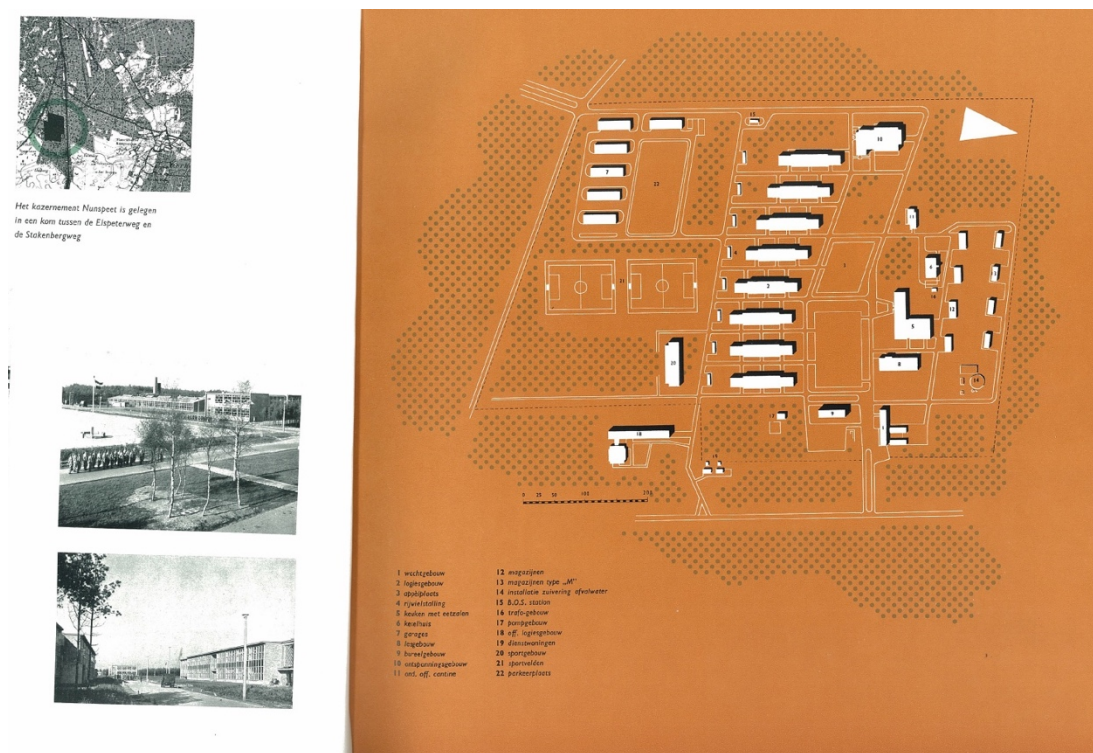

Conceptuele weergave van de functiescheiding op de Midden Nederland kazernes. (Bron: Midden Nederland N.V. 1951-1953).

Isja Finaly schreef in 1991 over het ontwerp van de oorspronkelijke vijf kazernes en herkende hierin duidelijk de filosofie van het Nieuwe Bouwen:

"Er werd uitgegaan van drie basisgedachten: 1. De kazernementen maken deel uit van een groter geheel, de omgeving. 2. De mens als maat van alle dingen, de menselijke schaal, moet zoveel mogelijk gehanteerd worden. 3. Zoveel mogelijk noord-zuid-oriëntatie van de logies gebouwen" (Finaly 1991: 35).

Door te kiezen voor deze ligging van de gebouwen "heeft iedere kamer ofwel 's morgens, ofwel 's avonds zon (de kamers liggen immers op het oosten of op het westen)" (36)". De ontwerpen verschillen ook van die van vorige kazernes gezien deze al vanaf het begin ontworpen zijn voor de nieuwe, gemechaniseerde krijgsmacht. Hiervoor is naast slaap- en leefruimte ook veel opslagruimte nodig in de vorm van voertuigenloodsen. Bij eerdere kazernes zijn dergelijke opslagcomplexen later bijgebouwd op het terrein, hetgeen de planologische integriteit van het oorspronkelijke ontwerp nogal aantastte.

Plattegrond legerplaats Nunspeet. De middelste rij gebouwen zijn de legeringsgebouwen, zoals te zien zijn ze met de kopse kant op het noorden georiënteerd. (Bron: Midden Nederland N.V. 1951-1953)

De balans van de Midden Nederland kazernes is ondanks het hanteren van de menselijke maat en een integrale planologische opzet niet louter positief. In 1972 bleek dat de hygiënische omstandigheden ernstig tekortschoten: "getuige het voorkomen van tal van parasitaire besmettingen, zoals schaamluis en schurft...kakerlakken plagen, vogels in de eetzaal...en het ontbreken van voldoende toiletten (Bakker 188). Van oorsprong hadden de legeringsgebouwen geen eigen douchefaciliteiten; in plaats daarvan was er een centraal badhuis. De manschappen konden zich in hun eigen gebouw slechts bij een kraan wassen, hetgeen de hygiëneproblemen ongetwijfeld versterkte. Pas eind jaren '70 werden in alle legeringsgebouwen volwaardige badruimtes aangelegd, welke later ook weer aangepast werden om ook

vrouwelijke militairen van eigen bad- en toiletfaciliteiten te kunnen voorzien. Deze problemen ten spijt, dienden de Midden Nederland kazernes tot in de jaren '70 "als voorbeeld voor de bouw van nieuwe kazernes. De legerplaatsen Kamp Ypenburg te Rijswijk (1954) en Budel (1955) zijn vroege navolgingen" aldus Michiel Kruidenier (Kruidenier 13).

6.3. Af van de massalegering

Beginnend in de jaren '70 en doorgaand tot in de 21ste eeuw, stapte Defensie over op andere richtlijnen met betrekking tot legeringsnormen: na de initiële opleidingen zouden militairen met de jaren steeds meer privacy en luxe mogen verwachten, met als gevolg dat er meer kleinschaligere legering gebouwd werd. Zo werd in de jaren '70 op de kazerne bij Stroe "de nieuwbouw legeringsnorm van vier man per kamer geïntroduceerd" in de vorm van enkel-laags bungalows werd (Bakker 188). Dit kazerneontwerp in de vorm van bungalows was een proef, maar in tegenstelling tot de Midden Nederland kazernes kreeg het ontwerp in Stroe geen directe navolging, wel werden er na de bouw eisen en normen geïntroduceerd aangaande wonen, werken en leven op kazernes. De gebouwen werden weer groter, maar hadden kleine woonkamers per verdieping en de legeringskamers variëren in grootte van één tot vierpersoonskamers.

Legeringsgebouw type bungalow in Stroe: de eerste verdieping huisvest een kleine kantine/woonkamer (Bron: beeldbank NIMH).

Omdat beroepsmilitairen bewust de krijgsmacht kiezen in plaats van gedwongen worden te dienen zoals dienstplichtigen dat waren, wordt er meer aandacht besteedt aan hun woonwensen op de kazernes om deze groep tevreden te houden. De wens van de individuele militair voor meer privacy op de legering is een van de redenen (naast de bouwstaat en bijvoorbeeld het hoge energieverbruik door het gebruik van veel enkele beglazing) dat de kenmerkende legeringsgebouwen van de Midden Nederland kazernes op veel nog bestaande kazernerterreinen gesloopt zijn om plaats te maken voor nieuwere, efficiëntere gebouwen met meer kleine legeringskamers. Alleen op kazernes die ook een opleidingsfunctie vervullen, zoals de Oranjekazerne in Schaarsbergen en bij de Koninklijke Militaire School in Ermelo, worden de oude slaapzalen nog gebruikt om saamhorigheid te kweken en samenwerking in groepen te stimuleren. De Midden Nederland legeringsgebouwen bieden daarnaast het voordeel dat, vooral bij opleidingen, de groep makkelijk te controleren is omdat slechts enkele slaapzalen overzien hoeven te worden.

6.4. De huidige staat van de Midden Nederland kazernes

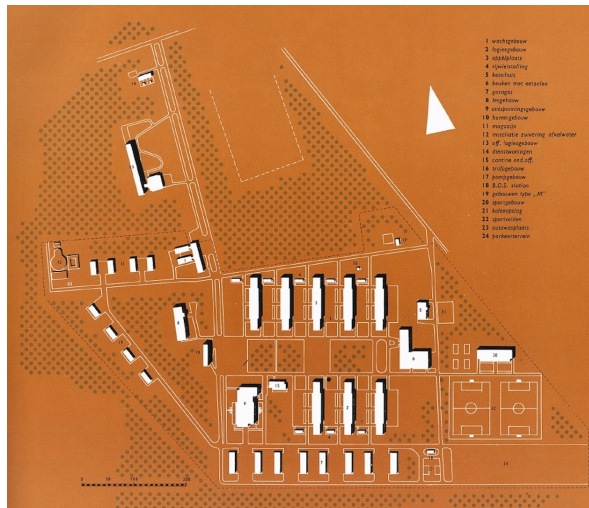
Met het ten einde komen van de Koude Oorlog is een flink aantal objecten in onbruik geraakt en door Defensie afgestoten; de Midden Nederland kazernes zijn ook niet aan dit lot ontsnapt. Zo is de voormalige Generaal Winkelmannkazerne in Nunspeet rond 2004 gesloopt en teruggegeven aan de natuur. Omdat de kazerne in de Ecologische Hoofdstructuur lag, was terug-ontwikkeling tot natuur de enige reële optie.

Foto van waar ooit de hoofdboort van de Generaal Winkelmankazerne stond, rechts stond het gebouw van de wacht (Foto: Frank Oosterboer 2015, *Jeoudekazernenu.nl* 'Generaal Winkelmankazerne')

De gelijksoortige Pontonnierskazerne in Keizersveer is eveneens gesloopt en het terrein huisvest nu industrie, alleen een voormalig militair tehuis in de buurt (nu een bedrijvenpand) herinnert nog aan de militaire aanwezigheid. Ook de voormalige Koningin Wilhelminakazerne in Ossendrecht wacht hoogstwaarschijnlijk de sloophamer ook al heeft Defensie het terrein nog deels in beheer en wordt het soms gebruikt voor oefeningen van speciale eenheden. Verder verkeert het nog wel in redelijk originele staat, maar is het inmiddels in verval geraakt door de oefeningen en na asielopvang en bewoning door (anti-)krakers.

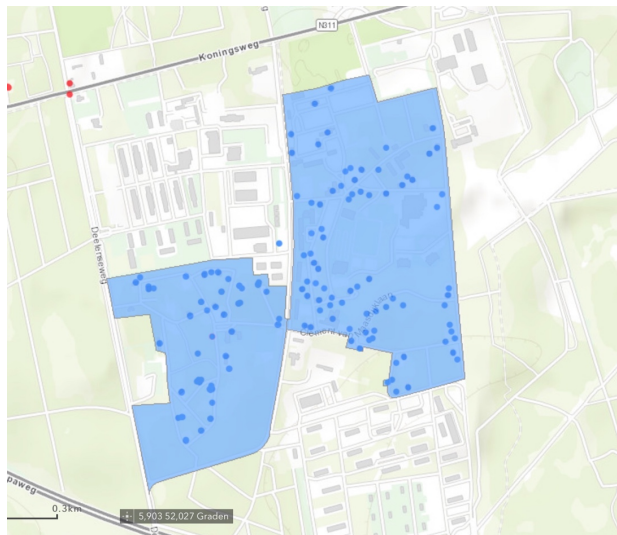
In Steenwijkerwold (Havelte) en Ermelo zijn delen van de oorspronkelijke bebouwing opgeofferd om modernere huisvesting te kunnen bouwen, maar daar herinneren enkele van de originele kenmerkende legeringsgebouwen nog wel aan het oorspronkelijke karakter van de kazernes. Verder verkeert de Oranjekazerne in Schaarsbergen nabij Arnhem nog in min of meer redelijk complete staat als het gaat om de kenmerkende bebouwing, waarbij ook aangetekend moet worden dat ook deze kazerne later naar buiten is uitgebreid met andere bebouwing waarbij naar verluidt de oude legeringsgebouwen thans enkel voor opslag en kantoorruimte gebruikt worden. Hoewel in Ermelo enkele legeringsgebouwen gesloopt zijn en in Schaarsbergen ze niet meer voor hun oorspronkelijke doel worden gebruikt, kennen deze twee kazernes wel nog een duidelijke scheiding van de bestemmingen zoals de eerste ontwerpen die in de jaren vijftig ook al hadden, hoewel bij de kazerne in Ermelo de stedenbouwkundige opzet enigszins gewijzigd is.

Links: Plattegrond legerplaats Ermelo (Bron: Midden Nederland N.V. 1951-1953) Rechts: de situatie anno 2017, de twee legeringsgebouwen linksboven zijn gesloopt om plaats te maken voor een cirkelvormige stedenbouwkundige opzet. De sportvelden zijn verplaatst naar het noorden (buiten beeld) ten faveure van meer loodsen en parkeerplaats.

De kazerne in 't Harde is volledig ontdaan van zijn oorspronkelijke bebouwing. Net als dat de Midden Nederland kazernes in de jaren vijftig model stonden voor een verandering in planologische opzet van kazernes en van modernere standaarden voor de legering, zo stond ook de kazerne bij 't Harde in de jaren negentig model voor latere verbouwingen van andere kazernes.

Momenteel verkeren dus nog twee complexen in redelijk originele staat, waarbij alleen de kazerne in Schaarsbergen nog onderhouden wordt. Legerplaats Ermelo vertoont nog veel originele kenmerken maar de stedenbouwkundige opzet is aangepast. In Havelte resten nog twee legeringsgebouwen en ook hier is de opzet van de kazerne ernstig gewijzigd.

Monumentenkaart gemeente Arnhem met monumenten Groot- en klein Heidekamp in het blauw. Linksboven de Oranjekazerne, rechtsonder MMC Duivelsberg. (Bron: Gemeente Arnhem *Arnhem.nl* 2017)

7.1. Officiële erfgoedwaardering Midden Nederland kazernes

Met de bevinden uit de voorgaande hoofdstukken zal ik de Midden Nederland kazernes nu langs de meetlat van de *Waarderingscriteria voor Bouwkunst* van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed leggen. Omdat twee criteria zien op zeldzaamheid en gaafheid, kies ik ervoor om de kazerne in Schaarsbergen als toonbeeld te gebruiken van de gehele serie kazernes. Deze kazerne is nog in gebruik en is daarbij de enige die nog nagenoeg originele eigenschappen heeft zoals stratenplan, functiescheiding en bebouwing.

7.2. Cultuurhistorische waarden

I.

1. Belang van het object/complex als bijzondere uitdrukking van (een) culturele, sociaal-economische en/of bestuurlijke/beleidsmatige en/of geestelijke ontwikkeling(en);

De kazerne werd in de vroege jaren '50 gebouwd onder invloed van de Koude Oorlog. De krijgsmacht werd significant uitgebreid als reactie op de dreiging vanuit de Sovjet-Unie. Als deel van deze uitbreiding werden ook veel meer dienstplichtigen opgeroepen dan voorheen en ook voor langere tijd: honderdduizenden jonge mannen waren tijdens de Koude Oorlog verplicht om te dienen.

2. Belang van het object/complex als bijzondere uitdrukking van (een) geografische, landschappelijke en/of historisch - ruimtelijke ontwikkeling;

Deze kazerne op zich en als toonbeeld van de serie, is een uitdrukking van de ontstedelijking van de krijgsmacht: het leger verdween grotendeels uit het straatbeeld en verhuisde naar een afgesloten terrein met landelijke ligging.

3. Belang van het object/complex als bijzondere uitdrukking van (een) technische en/of typologische ontwikkeling(en);

In de geschiedenis van de kazernebouw in Nederland kenmerkt deze kazerne en de gehele serie een kentering ten opzichte van eerdere soorten kazernes. Voor het eerst werd er gebouwd voor een gemechaniseerd leger en werd er per kazerne plek gecreëerd voor duizenden dienstplichten. De

4. Belang van het object/complex wegens innovatieve waarde of pionierskarakter;

Binnen de kazernebouw was de decentrale opzet (bijvoorbeeld de appèlplaats niet meer als centrum) een innovatie, een die in latere kazerneontwerpen navolging heeft gekregen. Tevens waren de Midden Nederland kazernes in de jaren '50 het begin van een ontwerpfilosofie binnen de kazernebouw die het welzijn van de bewoner –de militair– meer aandacht gaf.

5. Belang van het object/complex wegens bijzondere herinneringswaarde.

Als enige Koude Oorlog objecten die in grote getalen dienstplichtigen voor lange tijd huisvestten, dienen de Midden Nederland kazernes en daarmee de kazerne in Schaarsbergen als een plaats van herinnering voor veel oud-dienstplichtigen. Hoewel onduidelijk is in hoeverre zij waarde hechten aan behoud van dit specifieke complex, dient het juist voor niet-dienstplichtigen en de bredere samenleving een herinneringsfunctie.

7.3. Architectuur- en kunsthistorische waarden

II.

1. Bijzonder belang van het object/complex voor de geschiedenis van de architectuur en/of bouwtechniek:
Het ontwerp heeft duidelijke kenmerken van Het Nieuwe Bouwen en is derhalve binnen de kazernebouw een uniek voorbeeld. De bouwtechnieken die gebruikt zijn in de verschillende kazernes (betonskelet-gestort beton of staalskelet aangevuld met geprefabriceerde bouwdelen zorgden ervoor dat deze kazernes in enkele maanden tijd gebouwd konden worden in de naoorlogse jaren.

2. Bijzonder belang van het object/complex voor het oeuvre van een bouwmeester, architect ingenieur of kunstenaar:

De ontwerpen zijn de belangrijkste en succesvolste ontwerpen van de ingenieurs Stumphius en Hoogendoorn, maar hun werk vond buiten militaire kringen geen breder publiek.

3. Belang van het object/complex wegens de hoogwaardige esthetische kwaliteiten van het ontwerp:

Het ontwerp heeft een zeer functioneel karakter, hoewel het vele gebruik van glaspartijen wel een open karakter creëerden en de verbinding tussen binnen en buiten bracht. De esthetische eigenschappen van de Midden Nederland kazernes worden echter weinig gewaardeerd.

4. Belang van het object/complex wegens het bijzondere materiaalgebruik, de ornamentiek en/of monumentale kunst:

De bouw van de kazerne in Schaarsbergen geschiedde met prefab betonelementen, hoewel voor de tijd modern, is het een veelgebruikt materiaal. Enige versieringen van glas en beton zijn aangebracht rond de ingangen van de legeringsgebouwen, maar van monumentale kunst is geen sprake.

5. Belang van het object/complex wegens de bijzondere samenhang tussen exterieur en interieur(onderdelen).

De grote glaspartijen zorgen voor een open karakter bij de gebouwen waarbij omgeving van binnenuit goed gadeslagen kan worden. Verder is dit criterium weinig van toepassing op deze kazerne(s).

7.4. Situationele en ensemblewaarden

III.

1. betekenis van het object als essentieel (cultuurhistorisch, functioneel en/of architectuurhistorisch en visueel) onderdeel van een complex; a. bijzondere, beeldbepalende betekenis van het object voor het aanzien van zijn omgeving;

b. bijzondere betekenis van het complex voor het aanzien van zijn omgeving, wijk, stad of streek;

Het complex is thans deel van een groter militair complex dat het Groot en Klein Heidekamp en vliegbasis Deelen bestrijkt, kenmerkt zich vooral door Duitse bebouwing uit de Tweede Wereldoorlog. De Oranjekazerne in Schaarsbergen heeft een moderne bouwstijl geïntroduceerd in dit gebied en biedt daarmee een opvallend contrast met de Duitse Heimat-stijl en gebouwen die vanuit de lucht op boerderijen moesten lijken.

2. a. bijzondere betekenis van het complex wegens de hoogwaardige kwaliteit van de bebouwing in relatie tot de onderlinge historisch - ruimtelijke context en in relatie tot de daarbij behorende groenvoorzieningen, wegen, wateren, bodemgesteldheid en/of archeologie;

b. bijzondere betekenis van het object wegens de wijze van verkaveling/inrichting/voorzieningen.

De kazerne heeft een strikte functiescheiding: wonen, werken/opslag, commandovoering en ontspanning

hebben ieder een eigen gebied op de kazerne gekregen. Deze scheiding moest zorgen voor een beter leef- en werkklimaat dan op eerdere kazernetypes. De toegang tot het oefenterrein vanaf de kazerne bewerkstelligde ook dat de lokale wegen niet onnodig belast zouden worden met militair verkeer. De voorzieningen zijn in relatie tot eerdere kazernetypes zeer uitgebreid, waarbij ook aan het welzijn van de militairen aandacht is besteed door bijvoorbeeld een filmzaal te plaatsen. De plaatsing van de legeringsgebouwen zodat iedere kamer in ieder geval dagelijks een periode zonlicht genoot valt ook op, zeker met het oog op welzijn van de bewoners.

7.5. Gaafheid en herkenbaarheid

IV.

1. Belang van het object/complex wegens de architectonische gaafheid en/of herkenbaarheid van ex - en/of interieur;

De kazerne in Schaarsbergen is nog nagenoeg architectonisch gaaf: de buitenzijde is nooit drastisch verbouwd geweest bij het interieur zijn alleen enkele doucheruimtes bijgebouwd die het originele ontwerp niet had voorzien.

2. Belang van het object/complex wegens de materiële, technische en/of constructieve gaafheid;

De constructie is qua materiële en technische staat nog gaaf. De gebouwen kennen nog steeds de originele enkele beglazing en oorspronkelijke structuren.

3. Belang van het object/complex als nog goed herkenbare uitdrukking van de oorspronkelijke of een belangrijke historische functie;

De kazerne in Schaarsbergen staat nog op militair terrein en is aan zijn interieur en exterieur herkenbaar als zijnde een militaire kazerne.

4. Belang van het complex wegens de waardevolle accumulatie van belangwekkende historische bouw - en/of gebruiksfasen;

De gebruiksfasen van dit gebouw bestaan uit enerzijds de bewoning door tienduizenden dienstplichtigen in de loop der jaren, maar is ook de geboorteplaats van de na het einde van de Koude Oorlog opgerichte Luchtmobiele Brigade en is daarmee ook een symbool voor de veranderende krijgsmacht na 1991.

5. Belang van het complex wegens de gaafheid en herkenbaarheid van het gehele ensemble van de samenstellende onderdelen (hoofd - en bijgebouwen, hekwerken, tuinaanleg e.d.);

Het ensemble is op kleine wijzigingen na nog gaaf en ook tegenwoordig zou men gebouwen, en de aanleg nog met gemak herkennen in vergelijking met de originele staat.

6. Belang van het object/complex in relatie tot de structurele en/of visuele gaafheid van de stedelijke, dorpse of landschappelijke omgeving.

Een deel van de waarde van deze kazerne zit in het feit dat het gebied direct rond de kazerne een verzameling aan militaire bebouwing uit verschillende tijden bevat. De bosrijke omgeving die dit gebied voor de militaire aanwezigheid kenmerkte, is echter waarschijnlijk niet gebaat bij aanwezigheid van dit grootschalige complex.

7.6. Zeldzaamheid

V.

1. Belang van het object/complex wegens absolute zeldzaamheid in architectuurhistorisch, bouwtechnisch, typologisch of functioneel opzicht:

Binnen de Nederlandse kazernebouw verkeert de kazerne in Schaarsbergen als enige van haar naar standaardontwerp gebouwde serie nog in goede staat, daar waar de andere kazernes volledig of deels gesloopt zijn dan wel ernstig in verval geraakt zijn.

2. Uitzonderlijk belang van het object/complex wegens relatieve zeldzaamheid in relatie tot één of meer van de onder I t/m III genoemde kwaliteiten.

De kazerne in Schaarsbergen is de enige kazerne die nog in goede staat verkeert, die nog herinnert aan de ontwikkeling van de landmacht tijdens de Koude Oorlog en de grote rol van dienstplichtigen hierin. Het ensemble van gebouwen binnen deze kazerne is nog herkenbaar als het originele ontwerp en de functiescheidingen zijn tegenwoordig nog even goed uitgesproken als bij oplevering. De kazerne is een toonbeeld van de Koude Oorlog, een periode van grote cultuurhistorische waarde die vandaag de dag nog effect heeft.

Afgaande op de waarderingscriteria die het rijk hanteert, concludeer ik dat de Midden Nederland kazernes met als toonbeeld de Oranjekazerne in Schaarsbergen, voldoen aan de meeste eisen voor deze hypothetische monumentenaanvraag. Ik heb de kazerne in Schaarsbergen als een complex beoordeeld op basis van vooral cultuurhistorische waarden. In het volgende hoofdstuk zal ik echter een bron aanboren die tot nog toe in officieel erfgoed niet gebruikt wordt.

8.1. Belevingen van dienstplichtigen als erfgoedfactor

In de voorgaande hoofdstukken heb ik uiteengezet wat erfgoed is, hoe het kan worden ingezet als politiek middel en hoe het erfgoedbeleid van de Rijksoverheid en Defensie eruitziet. Tenslotte heb ik de Midden Nederland kazernes langs de meetlat van de gangbare aanwijzingscriteria gelegd (het officiële erfgoedproces). Wat in dit proces mist zijn persoonlijke belevingen en het "perspectief van de bewoner" zoals Jos Bazelmans het noemt (Bazelmans 2013: 14). Met de Midden Nederland kazernes als casestudy zal ik het aspect persoonlijke beleving introduceren bij het meewegen van persoonlijke belevingen bij officiële erfgoedwaarderingen. Op basis van brede cultuurhistorische argumenten kan ik weliswaar tot de conclusie komen dat de gehele kazerne beschermd zou kunnen worden, maar deze aanpak mist een differentiatie tussen de verschillende onderdelen van het complex. De waarderingscriteria van het Rijk vinden ensemblewaarden en originele structuren belangrijk (hoe een geheel bij elkaar past) maar bij een groot complex als een kazerne kan dat een onwerkbaar situatie creëren: is werkelijk ieder gebouw vanuit cultuurhistorisch oogpunt even (on)belangrijk om te beschermen? Ook vanuit het aspect gaafheid en wederom de ensemblewaarde kan het ontbreken van een deel van het originele ontwerp (bijvoorbeeld een transformatorhuisje of garage) al een negatief effect hebben op het al dan niet beschermen van een complex. Met het introduceren van de persoonlijke belevingen van de bewoners –de dienstplichtigen in dit geval– kunnen vragen over het relatieve belang van het ene versus het andere gebouw op zo'n groot complex mogelijk makkelijker beantwoord worden. Uiteraard zouden hiervoor de rijkscriteria moeten worden aangepast en vooral het versoepelen van eisen als gaafheid en ensemblewaarden zou de toepassing een dergelijke methode kunnen doen toenemen. Een mogelijke werkvorm zou dan kunnen zijn dat een complex minder snel als geheel rijksbeschermd wordt, maar dat minder cruciale bebouwing die toch deel uitmaakt van het ensemble te beschermen middels bijvoorbeeld ruimtelijke ordeningmaatregelen of een lagere monumentenstatus (gemeentelijk of provinciaal monument).

Gezien ik het cultuurhistorische belang van de Midden Nederland kazernes vooral betrek op de dienstplicht in Nederland tijdens de Koude Oorlog, gebruik ik opgeschreven belevingen van dienstplichtigen die op deze kazernes verbleven tijdens hun diensttijd. Deze overleveringen zijn te vinden op een aantal nostalgische reüniewebsites die door oud-dienstplichtigen zijn opgericht om enerzijds weer contact te krijgen met oud-dienstmaten en anderzijds om vanuit een bepaalde nostalgische behoefte hun ervaringen met elkaar uit te wisselen. Ondanks dat veel dienstplichtigen tegen wil en dank hun tijd uitzaten, ademen deze websites nostalgie naar het leven in dienst. Vaak is het de beheerder van de website die een aanzet geeft en met zijn verhalen komt, hetgeen aanleiding geeft voor anderen om via de gastenboek-functie hierop te reageren en hun eigen verhalen te vertellen. De oprichter van een dergelijke website –Kees Blokker van 11vdbat.nl– schrijft over het motief om deze webpagina te starten als volgt:

"Vanaf het begin stuurden teruggevonden maten mij hun dienstfoto's. Die ik vervolgens doorstuurde naar de anderen. Naarmate ik meer mensen terugvond, was dat doorsturen van die foto's geen haalbare zaak meer. Dus begon ik ze op een website te zetten (...) Met de foto's kreeg ik ook verhalen toegestuurd. De verhalen (...) staan nu op een aparte pagina Verhalen & Anekdoten" (Blokker, 'Over Ons' geen datum).

Weliswaar valt de kazerne in het Duitse Seedorf buiten de afbakening van dit onderzoek, maar het voorwoord van het weblog *Seedorf 40* weerspiegelt een zekere hang naar nostalgie die ook te vinden is op de andere online reünieplatforms: "Wat is dan de achterliggende gedachte om een website op te zetten rond kazerne Seedorf? Misschien omdat een beetje heimwee naar die tijd toch een rol heeft gespeeld. De kijkcijfers bewijzen dat ik beslist niet de enige ben met het soms dwangmatig gevoel de nostalgie nog eens op te zoeken" (Hendrickx, geen datum).

Voor ik mijn selectie toelicht, is hier een kanttekening op zijn plaats. Zonder een representatief onderzoek is het namelijk ondoenlijk om uitspraken te doen over hoeveel oud-dienstplichtigen actief zijn op dergelijke fora en over welke waarde ze hechten aan het uitwisselen van ervaringen over hun diensttijd. Mogelijk betreft het hier een vocale maar uiteindelijk kleine groep van het totaal en dus ligt een misvatting op basis van de beschikbaarheidsheuristiek op de loer: het dat wat in de aandacht komt als de norm beschouwen en daarmee het niet meewegen van het gene dat niet bekend wordt. Kortom, de representativiteit van de belevingen die ik zal aanhalen is onduidelijk. Het doel van hiervan is dan ook om te achterhalen of dergelijke overleveringen een rol kunnen spelen bij erfgoedwaardering, niet of deze specifieke groep dienstplichtigen die hun verhalen delen op internet het meest representatieve beeld opleveren. De overleveringen die volgen zal ik koppelen aan specifieke soorten gebouwen of bepaalde gebieden op de kazerne.

8.2. Het wachtgebouw

Naast zijn vaste werkzaamheden (men was opgeleid tot bijvoorbeeld infanterist, verbindelaar of administrateur) werden er ook dagelijks groepen militairen aangewezen die de wacht moesten houden op de kazerne. Dit betekende het uitvoeren van patrouilles over het kazerneterrein en de toegang tot de kazerne controleren. Op de reüniepagina van 11 Verbindingsbataljon schrijven een aantal oud-dienstplichtigen over de weerzin tegen deze taak en de verveling die ze doorstonden:

"Als dienstplichtige had ik éénmaal wachtgelopen en had er, net als elke andere militair, een grote hekel aan. Je moest twee uur ergens staan, mocht wel op en neer lopen, maar verder had je geen enkele afleiding. Tenminste, als er geen onraad was. Iemand die onrechtmatig de kazerne probeerde binnen te dringen, bijvoorbeeld. (...) En maar hopen dat de indringer snel zou vertrekken als je hem toeriep: "Halt, wie daar?" Dat was namelijk de enige verdediging die je had als je op wacht stond. Ja, je had ook een

geweer, waar je in noodgeval nog mee zou kunnen meppen. Patronen had je namelijk niet" (Blokker et al. 'MIO Inspectie': 2011).

Bovenstaand verhaal illustreert het gevoel dat beklijft bij het lezen van dergelijke websites: Veel dienstplichtigen voelden, al dan niet terecht, dat ze door het kader maar bezig werden gehouden om het bezig zijn. Als de wachtlopende militairen kennelijk zonder munitie in hun geweren rondliepen, betekent dat ofwel dat de kazerne niet zo streng bewaakt hoefde te worden als men wilde doen lijken, of de dienstplichtigen werden op kazerneterrein niet met scherpe munitie vertrouwd of, de gewapende wacht was simpelweg overbodig, bijvoorbeeld door aanwezigheid van de marechaussee. Hoe het ook zij, wachtlopen was een terugkerende realiteit en ongewenste gasten aan de poort van de kazerne bestonden tijdens de Koude Oorlog niet alleen uit vredesactivisten, mogelijke spionnen of lokale jeugd; ook had men het soms zwaar te verduren met collega militairen. De monotonie van het wachtlopen en de vaak weinig uitdagende klussen die de men overdag moest uitvoeren, maakte menig dienstplichtige baldadig en humor gaf een uitlaatklep. Hoewel men doorgaans tijdens de eerste oefening een militair-professionele verhouding had met het kader, kon het er onder de manschappen zelf soms vilein aan toe gaan, zo beschrijft een oud-korporaal van de infanterie op marechausseenostalgie.nl:

"Op de Legerplaats Nunspeet [liepen] 's nachts de infanterie-onderdelen wacht en overdag stond de Marechaussee aan de poort. Bij de Marechaussee eenheden (...) was altijd een korporaal van de infanterie ingedeeld, voor de bewaking van de gestraften. Zo gebeurde het dat ik samen met de Marechaussee op wacht zit. Er komt een soldaat van de Intendance het wachtlokaal binnen, hakken tegen elkaar, stram in de houding en een groet brengend (zo van de opleiding!) en zegt dat hij naar gebouw 2 wil. Ik zeg tegen de soldaat: "Ga jij eens naar buiten en doe dat melden nog eens over en dat 3 x achterelkaar." Na de derde keer zet ik de soldaat op de plaats rust en de soldaat vraagt: "Wat doe ik fout?" Ik vraag hem waar hij vandaan komt en wat Nunspeet is. Hij antwoordt dat hij van de opleiding in Bussum komt en dat Nunspeet een paraat onderdeel is. "Dat is goed", zeg ik hem. "Bij de parate hap doen wij dat anders. Je komt binnen, geeft je meerdere een hand, zegt netjes goeiemorgen, je zegt wie je bent en wat je komt doen." Intussen doet de wachtmeester het bijna in z'n broek van het lachen, maar zegt verder niets. De soldaat taait af naar gebouw 2. 10 minuten later krijgt de wachtmeester telefoon van de sergeant van de week, de CSM of de kapitein (dat weet ik niet meer zo precies) tierend dat wij die onzin nooit meer moeten uithalen!" (Planje).

Op wacht bij de kazerne in Nunspeet met op de achtergrond het wachtgebouw (Bron: H. Peters, Nationaal Archief via Collectienederland.nl 1973).

Het poortgebouw bood onderdak aan de wachtdoende militairen, maar had ook cellen voor gestrafte militairen en enkele ziekenverblijven. Het poortgebouw was voor de kazerne en de soldaten die er werkten de brug naar de wereld buiten de poort. De militair meldde zich in dit gebouw als hij terugkwam van verlof of als hij nieuw was op de legerplaats. Vele militairen hebben ook een detentie uitgezeten in de cellen van het poortgebouw, wegens het niet volgen van de militaire regels en daarmee diende het gebouw ook een pedagogische functie. De twee bovenstaande anekdotes kenmerken vooral het gevoel van nutteloosheid en verveling die onder militairen leefden. Het poortgebouw is daarmee het epicentrum van deze twee kenmerkende eigenschappen van de militaire dienstplicht, althans voor een deel van de dienstplichtigen.

8.3. De manschappeneetzaal & -cantine

Het eten was onder dienstplichtigen een veelbesproken onderwerp: klagen over de kwaliteit van het eten in de eetzaal hoorde bij de cultuur. Dienstplichtigen vluchtten daarom nog weleens naar de overkant van de straat waar een Militair Tehuis onvermijdelijk patat en snacks verkocht. Een dienstplichtig marechaussee die enige tijd op de kazerne in Nunspeet verbleef was content dat hij bij de aparte kantine van de marechaussee kon eten: "niet onbelangrijk, verschrikkelijk goed en lekker eten in de brigadecantine en niet het voer in de vreeschuur, pardon, eetzaal op de kazerne. Eigenlijk had ik daar de rest van mijn dienstdienst wel door willen brengen" (Meerdink). Een oud-dienstplichtige van lichting 69-6 schrijft op *Seedorf 40 weblog* over zijn herhalingsoefening in Ossendrecht en is enigszins positiever in zijn oordeel: "Het eten in de eetzaal was redelijk. Zo niet, dan werden er fricandellen of zoiets genuttigd, want de gevulde koeken en rondo's waren ook niet al te vers" (Huisman 'Nou vooruit') Tenslotte deze oud-marechaussee die na zijn dienstdienst de toen lege Generaal Winkelbankkazerne bezocht illustreert de modus operandi van zijn jongere dienstplichtige zelf als het ging het avondeten op de kazerne:

"Hier heb ik menig keer het avondeten overgeslagen omdat het 'niet te vreten' was. Als je op weg van het legeringsgebouw naar de eetzaal iemand tegenkwam die daar al was geweest en je vroeg hoe het eten was, dan kreeg je vaak te horen "o.h.", oftewel 'onduidelijke hap'! Dan wist je al hoe laat het was en liepen we de eetzaal voorbij om aan de overkant van de kazerne in het PMT de zoveelste portie patat naar binnen te werken. Alleen op woensdag kon je blindelings op het van rijkswege verstrekte voedsel vertrouwen want dan was er nasi. En niet alleen nasi, maar ook saté, pindasaus een banaan en zowaar een pilsje! Ook in de Nunspeetse snackbar waar een schone jongedame genaamd Meta de scepter zwaaide waren we regelmatig te vinden" (Klijndijk 'Een Bezoek').

"...zo liepen we met zijn allen naar een grote eetzaal die in Militaire Termen (sic) de naam 'Cafeteria' had gekregen, maar die dezelfde avond al was omgedoopt tot 'Vreeschuur'. Ach, dienstplichtigen hadden nu eenmaal niet veel op met het militaire eten. Wat onterecht was, want aan het eten is nooit iemand dood gegaan" (Blokker, 'Opkomst en Magic Speech', 2010)

Eetzaal van de Generaal Winkelmankazerne in 2003 bewoond door een anti-kraakwacht (Foto: F. Klijndijk, *DeWinkelhaak.net* Een bezoek aan de verlaten Generaal Winkelmankazerne 2).

Het eten en drinken in militaire dienst is onlosmakelijk verbonden met het verhaal van dienstplichtigen in de Koude Oorlog. Dit verhaal speelt zich in tegenstelling tot bijvoorbeeld het wachtlopen op de kazerne (zie vorige paragraaf) af op meerdere locatie. Zo waren er tot medio jaren '90 gescheiden eetzaal en cantines voor de verschillende rangen. De manschappen (soldaten en korporaa's) nuttigden hun maaltijden in de manschappencantine en recreëerden in de manschappencantine. Onderofficiers (het kader) hadden hun eigen eetzaal en kantine op de kazerne. Voor officiers was er buiten de kazernepoort een groot gebouw waar zij hun eigen eetzaal en bar hadden en alwaar zij ook sliepen, vaak op eenpersoonskamers. Dan waren er nog de Militaire Tehuizen, die zoals zojuist beschreven een soort culinaire toevluchtsoorden waren, met de lokale kroeg of cafetaria als extra uitwijkmogelijkheid. Hoewel de verhalen die ik tegenkwam over dit onderwerp vooral gaan over het ontwijken van de eetzaal (behalve op woensdag) om elders friet en fricandellen te eten, moet toch worden aangenomen dat de gemiddelde dienstplichtige minstens meerdere dagen per week gewoon in de eetzaal at, al was het maar omdat dat goedkoper was. De eetzaal was daarmee ook een sociale ontmoetingsplaats, hoewel dat ook voor de manschappencantine en de militaire tehuizen gezegd kan worden. De meeste dienstplichtigen behoorden tot de manschappen en daarom zou het verhaal "maaltijden tijdens de dienstplicht" het beste verteld kunnen worden door eventueel behoud van de manschappeneetzaal en -cantine, daar waar de faciliteiten voor onderofficiers numeriek minder aanwezig waren.

8.4. Het militair tehuis

Georganiseerd tijdverdrijf op de kazernes was er in allerlei vormen. Zoals eerder beschreven in paragraaf over het kazerneleven, waren er van allerhande verenigingen waarvan men lid kon worden, waren en lees- en studieruimtes en uiteraard de militaire tehuizen. Deze militaire tehuizen hoorden niet bij het originele ontwerp van de kazerne en werden dan ook op enige afstand buiten het kazerneterrein gebouwd door verschillende zendingsorganisaties. Het verhaal van deze dienstplichtig marechaussee illustreert de populariteit van de militaire tehuizen alsmede de laagdrempelige relatie met de beheerders van het tehuis, vaak tehuisvader en tehuismoeder genoemd.

"In Nunspeet had je tegenover de kazerne het PMT en een stukje verderop in het bos het KMT. Daar liep je als je vrij was van dienst soms even binnen voor een kopje koffie, een krantje en een praatje. Het moet rond 23 december 1967 zijn geweest dat de toenmalige beheerder van het KMT de kerstnacht mis aan het voorbereiden was. Hij vroeg ons of het geen goed idee zou zijn om de nachtmis muzikaal op te luisteren. Hylke van Houten en ik vonden dat ook een prima idee maar de beheerder had wel een

bijzondere wens. Hij wilde dat we boven op het dak van het KMT moesten gaan staan boven de entree van het gebouw. De bezoekers van de mis liepen dan onder ons door en werden op die manier welkom geheten. Op kerstavond om 23.45 uur was het dan zover en zijn wij via een ladder tegen het gebouw omhooggeklimmen en in de dakgoot gaan staan. Om 24.00 uur hebben wij op 'hoog niveau' het lied 'Stille nacht, heilige nacht' gespeeld" (Kreeftmeijer).

Voor veel dienstplichtigen betekende de dienst ook hun eerste lange tijd buiten de eigen omgeving. Menig dienstplichtige zal vertellen dat hij in dienst pas heeft leren drinken door alle trips naar de kantine of een militair tehuis. Naast leren drinken, leerde menigeen ook burgers uit totaal andere delen van het land kennen:

"Stappen in Nunspeet deden we niet vaak, ik ben nooit een drinker geweest. Nunspeet was erg klein met nauwelijks een café, tussen die mensen wilde ik niet zitten, je kon ze ook heel moeilijk verstaan. Je zocht meer een café met soldaten maar dat was daar niet. Je kon ook naar de twee militaire tehuizen in Vierhouten, daar zat je gezelliger dan in een cafeetje in Nunspeet. We waren een van de eersten op de kazerne en ze hadden een praatje gehouden wat Nunspeet voor een dorp was. De dominee had de zondag ervoor nog in de preek gezegd dat jonge meisjes moesten oppassen voor het 'groene gevaar'. Ik dacht groen gevaar?? Hoe gaan ze je nu bestempelen terwijl ik hier gewoon netjes op het station aankom en mijn dienstplicht kom vervullen" (Lodder).

De dienstplicht was een intrinsiek sociale activiteit: men werd voor een bepaalde tijd in een sociale omgeving geworpen met mensen van totaal andere achtergronden en dit dwong tot sociale toenadering. De rol van de militaire tehuizen in dit sociale proces heeft twee kanten: enerzijds kwamen militairen elkaar hier in ontspannen sfeer tegen buiten werktijd en gaf het mogelijkheid elkaar te leren kennen, anderzijds was er ook het verzuilde karakter dat vooral in de vroege Koude Oorlogsjaren prevaleerde. Bovenstaande anekdote toont ook het ongemak –dat overigens al sinds 19^e eeuw leefde– in plaatsen op de Veluwe over de komst van militairen naar de regio. De negatieve gevolgen voor de moraal die bij vooral de kerkelijke gemeenschap leefden betreffende de komst van zoveel jonge mannen, bleken mee te vallen. De militaire tehuizen werden naarmate de tijd vorderde minder streng in de leer en zochten uitdrukkelijk een groter militair publiek: "Elk tehuis voerde soms een heftige concurrentiestrijd met andere huizen in de omgeving, met de militaire welzijnszorg en met de verlokkingen van de stad" (Schuurman 2012: 191). De sociale functie van de militaire tehuizen, gekoppeld aan hun religieuze en bezinningsfunctie maakt het behoud hiervan erg waardevol. Het gebouw van het voormalige PMT bij Schaarsbergen bestaat nog steeds en wordt nu als algemeen tehuis uitgebaat door organisatie ECHOS.

8.5. Een teleurstellend weerzien met de legerplaats

Zoals bekend keren veel oud-dienstplichtigen vroeger of later eens terug naar hun oude kazerne, om te zien of ze het nog herkennen of om het gevoel van vroeger weer terug te krijgen. In de dikwijls decennia die volgden na hun dienstitijd, is er veel veranderd op de kazerneterreinen. Zoals inmiddels gebleken zijn enkele terreinen geen kazernes meer en zijn er dus niet of nauwelijks herkenningpunten. Het zijn, naar mijn mening, de meest beklievende bijdrages die ik op de onderzochte websites tegenkwam, daar ze de vinger op de zere plek leggen: de kazerne is er niet meer en dat raakt de schrijver vaak merkbaar:

[Ik] *"struin nog weleens op de plaats waar eens de kazerne stond. En - geloof me of niet - stond ik daar eens oog-in-oog met een jonge vos en totaal niet schuw.*

Jaren geleden stond het KMT er nog; toen al opgeheven en was vervallen tot een desolaat gebouw. Nog even binnen geweest; vreemde gewaarwording! Zag je de plek waar je ooit een bak koffie dronk groeide

nu het onkruid naar binnen. In de dakgoot was reeds een boom aan het groeien. En op de plaats waar de bar eens was kon je nog lezen 'verlichting biljart'. Korte tijd later is het gebouw gesloopt" (Westbroek).

Een oud-marechaussee die lange tijd legerplaats Nunspeet zijn thuis noemde, bezocht in 2003 de kazerne toen deze nog niet gesloopt was zoals in de vorige bijdrage, maar al wel geruime tijd leeg stond, op wat anti-kraak bewoners na:

"Telkens als ik voor mijn werk onderweg was en ik ergens op een ANWB-bord 'Nunspeet' zag staan dacht ik: "de volgende keer ga ik toch eens naar de kazerne, gewoon even kijken hoe het daar is en of ik nog wat bekende dingen zie. (...) De gebouwen komen me allemaal bekend voor. Het bureelgebouw vooraan bij de poort, evenals het wachtgebouw, de lesgebouwen, de twee appèlplaatsen en daar in verte de acht legeringsgebouwen. Ik wil zo snel mogelijk naar het laatste gebouw helemaal achteraan want dat is het gebouw waar ik als dienstplichtig marechaussee een jaar lang mocht vertoeven. Ik ben benieuwd of ik het gebouw in kan, want ik wil wel heel graag de kamer zien waar mijn bed heeft gestaan. (...) Het is net alsof de tijd heeft stilgestaan. Alles ziet er nog precies zo uit als in 1968. De gangen, de trap, de kamers..... Als ik mijn gevechtspak aan zou doen en de witte uitrusting, dan zou ik zo de draad weer kunnen oppakken alsof ik gisteren was afgezwaaid" (Klijndijk 'Een bezoek').

De kazerne in Ossendrecht staat er nog steeds, maar is al jaren verlaten en vervalt in snel tempo. Ook oud-dienstplichtige Huisman kon de verleiding niet weerstaan om enige jaren geleden poolshoogte te nemen bij de kazerne waar hij op herhaling was geweest:

"Klaas Huisman besloot na een korte vakantie in 2009 nog eens terug te keren naar legerplaats Ossendrecht, waar hij in 1974 op herhaling was. Een desillusie en een kazerne in vervallen staat. (...) wat een afgang. De poort was er nog, vol roest. Poortgebouw waar de wacht vroeger vertoefde, ramen ingegooid, vlaggenmast was al neergehaald, een zeer trieste boel. Geen gebouw was direct meer zichtbaar. Alles overwoekerd door onkruid en bosjes. In de verte nog tussen de bomen zichtbaar het gebouw van de opkomst, verder niets meer. Goed het is 35 jaar geleden, maar dat er zoveel verandert? (Huisman 'Nog één').

Deze anekdotes illustreren niet zozeer de belevingen in het verleden van de dienstplichtigen, maar het gemis aan een herkenbare materiële weerslag van die belevingen. Evenmin ziet deze paragraaf op een specifiek gebouw zoals voorheen, maar op het hele kazernegebied. Men wil graag kunnen zeggen 'dat herken ik, daar sliep ik/werkte ik', maar vooral de situatie in Nunspeet biedt daar geen mogelijkheid toe omdat er niets is om naar te wijzen.

9.1. Synthese

De overheid creeert via een proces "officieel erfgoed" zoals Rodney Harrison het noemt en in Nederland is de meest prominente vorm daarvan het Rijksmonumentenregister. Hierin is op één MMC na geen plek voor bouwwerken uit de Koude Oorlog. De zeven kazernes uit dit onderzoek lopen acuut gevaar om te verdwijnen nog voordat er een rijksbrede erfgoedwaardering is uitgevoerd. Daarmee bestaat de mogelijkheid dat in de toekomst geconcludeerd wordt dat het jammer is dat één dezer kazernes niet geheel of gedeeltelijk beschermd werd toen het nog kon.

Naast officieel erfgoed is er ook officieus erfgoed volgens Harrison, dit is erfgoed dat niet vanaf de overheid wordt opgelegd, maar juist op een klein, interpersoonlijk en vaak regionaal niveau tot stand komt. Hoewel niet is vast te stellen hoe groot en actief de groep oud-dienstplichtigen is die hun anekdotes (*oral histories*) via het internet deelt op amateurwebsites, is hun betrokkenheid als oud-gebruikers en -bewoners van deze kazernes wel dusdanig groot dat in ieder geval voor deze selecte groep gesteld kan worden dat zij dit als *hun* erfgoed beschouwen. Vooral de verhalen over het teleurstellende weerzien met hun vervallen of gesloopte legerplaats is hier een goed voorbeeld van. Naast het vaststellen van dit officieuze erfgoed, geven de anekdotes van de oud-dienstplichtigen zelf wel enig inzicht aan welke gebieden en gebouwen op de kazerne de sterkste herinneringen oproepen. Wederom zonder te kunnen zeggen of zij daarmee spreken voor alle oud-dienstplichtigen die daar gelegerd waren, spreekt hieruit dat deze groep met het ene gebouw of gebied meer place-relation lijkt te hebben dan het andere. Verder representatief onderzoek bij het gebruik van belevingen van gebruikers en bewoners van potentieel officieel erfgoed zal moeten uitwijzen of dit soort *oral histories* ook daadwerkelijk een goede basis kunnen zijn voor differentiatie in officiële erfgoedwaardering bij vooral grote complexen.

De Midden Nederland kazernes manifesteren een wijziging letterlijk de plaats het leger in het landschap kreeg tijdens de Koude Oorlog: het buitengebied. Dit buitengebied bracht mogelijkheden die het leger in en rond de bebouwde gebieden voorheen niet had, maar zorgde er ook voor dat de kazernes en de militairen minder zichtbaar werden en een minder prominente plek in de maatschappij innamen. Ook de uiterlijke en bouwkundige kenmerken van de gebouwen hebben niet geholpen bij hun publieke waardering. Het erfgoed uit de vroege naoorlogse jaren heeft lang met een gebrek aan waardering gekampt bij zowel publiek als erfgoedprofessionals. Mede door een aanwijsprogramma van de rijksoverheid aangaande Wederopbouw(erfgoed) (waar ook het monumentale MMC deel van uitmaakte) is ook op regionaal en lokaal niveau de belangstelling voor erfgoed uit de wederopbouwperiode toegenomen. Gezien enige gelijkenissen van de kazernes met industrieel erfgoed en de sinds enige tijd herleefde interesse daarvoor, is een grotere waardering voor de kenmerken van de Midden Nederland kazernes in de toekomst dan ook mogelijk. Defensie heeft als eigenaar van nog enkele van deze kazernecomplexen wel een voorbeeldfunctie te vervullen, die ze kennelijk niet altijd graag vervult als dat tot beperkingen in de bedrijfsvoering leidt. Erfgoed is wat wij nu uit het verleden kiezen om door te geven aan de toekomst volgens Ashworth, maar het probleem lijkt met betrekking tot de Midden Nederland kazernes dat er nog geen keuze gemaakt is óf dit al dan niet erfgoed is. Hierop vooruitlopend heb ik de Midden Nederland kazernes vanuit cultuurhistorisch oogpunt beoordeeld en heb geconcludeerd dat zij dermate van belang zijn als bijzondere uiting een maatschappelijk fenomeen (de dienstplicht) in een bepaald proces (uitbreiding en versterking van de krijgsmacht) onder invloed van een zeer belangrijke geopolitieke ontwikkeling (de Koude Oorlog) dat bescherming als Rijksmonument geoorloofd zou zijn. Hierbij heb ik bewust geen afwegingen over praktische bezwaren gemaakt, gezien er altijd geldige bezwaren zijn om géén actie te ondernemen.

Het kennishiaat en het gebrek aan aandacht en waardering voor objecten uit de Koude Oorlog in het kader

van erfgoed is met deze scriptie niet ineens opgelost. Het is mijn hoop dat in de toekomst persoonlijke belevingen van gebruikers en bewoners meegewogen wordt bij erfgoedvraagstukken. Verder onderzoek over de haalbaarheid en antwoorden over de noodzaak van representativiteit hierbij is daartoe nodig.

10.1 Dankbetuigingen

Ik dank de heer Kees Blokker, beheerder van de website 11vdbat.nl voor het wisselen van gedachten over dienstplichtnostalgie en voor toestemming om zijn website als bron te gebruiken.

Ook ben ik veel dank verschuldigd aan de oud-beleidsadviseur architectuur van de Dienst Gebouwen, Werken en Terreinen van Defensie die mij een kijk van binnenuit gunde en met meer details kwam dan ik had durven hopen.

Veel dank ook aan mijn scriptiebegeleider Erik Meijles, voor wie deze scriptie ongetwijfeld net zo onvoorspelbaar was als de Russische aanval tijdens de Koude Oorlog: "Het kan ieder moment komen, niemand weet wanneer precies." In de weinig momenten dat wij elkaar troffen gaf hij mij wel een duw in de juiste richting en het spreken met een begeleider met eenzelfde gevoel voor het onderwerp was erg prettig.

Dan mijn ouders Annemarie en Wim voor hun vertrouwen en steun die ze mij gedurende mijn hele studententijd (en daarvoor) hebben gegeven. "Ga jij studeren jongen, zit dat erin dan?"

Als laatste dank ik natuurlijk mijn geliefde Willemijn, voor alle steun, het vertrouwen en de broodnodige 'tough love' die ze mij heeft gegeven gedurende het schrijven van deze scriptie. Zonder jou had ik dit niet gekund.

11.1. Afkortingen

ASK: Artillerie Schietkamp 't Harde

BB: Bescherming Bevolking

BBT: Beroepspersoneel Bepaalde Tijd

COA: Centraal Orgaan opvang Asielzoekers

DLG: Dienst Landelijk Gebied

EHS: Ecologische Hoofdstructuur

MOB: Mobilisatiecomplex

MoMO: Beleidsbrief Modernisering Monumentenzorg

MMC: Munitie- en magazijncomplex

NAVO: Noord-Atlantische Verdragsorganisatie

NIMH: Nederlands Instituut voor Militaire Historie

NNN: Natuurnetwerk Nederland (voorheen de Ecologische Hoofdstructuur EHS)

RVB: Rijksvastgoedbedrijf

RCE: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

VVDM: Vereniging Voor Dienstplichtig Militairen

WZZ: Welzijnszorg

12.1. Geraadpleegde bronnen

Algemene Rekenkamer. (1953) *Rapport betreffende de bevindingen van de Commissie ten aanzien van het bouwen van een vijftal kazernementen door de N.V. Midden Nederland voor het Ministerie van Oorlog*, Den Haag: Algemene Rekenkamer.

Amersfoort van, H., Hoffenaar, J. (1992) *Nederland en de dienstplicht: een historisch overzicht (1814-1992)*. Den Haag: Tweede Kamer der Staten-Generaal.

Arnhem, gemeente (2017) 'Monumenten en Beschermd Stadsgezicht: Plattegrond' www.arnhem.nl [2 juli 2017].

Ashworth, G.J., Turnbridge, J.E. (1994) *Dissonant heritage: The management of the past as a resource in conflict*, New Jersey: John Wiley and sons.

Ashworth, G.J. Graham, B. (red.) (2005). *Senses of Place, Senses of Time*, London: Routledge.

Ashworth, G.J. (2008). *Selling or Telling? Paradoxes in Tourism, Culture and Heritage*, Brighton: Atlas: Epoch.

Ashworth, G.J. (2013). *Lecture on Dissonant Heritage* [hoorcollege Culturele Geografie]. Rijksuniversiteit Groningen, 5 maart 2013.

Bakker, I.C. (1988). 'Landsverdediging in bondgenootschappelijk verband in de periode 1940-1988' in Beemt van den, F.H., Boekema, D., Thijssen, K.K. (red.). *300 jaar bouwen voor de landsverdediging*. Den Haag: Dienst Gebouwen, Werken en Terreinen. (179-190).

Bazelmans, J.G.A. (2013). 'Waarde in meervoud: Naar een nieuwe vormgeving van de waardering van cultureel erfgoed' *Cultureel Erfgoed op waarde geschat: Economische waardering, verevening en erfgoedbeleid*. Den Haag: Platform31. (13-24)

Beemt van den, F.H. (1988). 'Landsverdediging in bondgenootschappelijk verband in de periode 1940-1988' in Beemt van den, F.H., Boekema, D., Thijssen, K.K. (red.). *300 jaar bouwen voor de landsverdediging*. Den Haag: Dienst Gebouwen, Werken en Terreinen. (142-147).

Beugelsdijk, M., Schuwer, T. (2011) *Verkocht wegens vrede: Een overzicht van 53 herontwikelde [sic] militaire terreinen*, Den Haag: Dienst Landelijk Gebied.

Blokker, K. (2011 e.v.). 'De Oranje-kazerne' 'Legerplaats Ossendrecht' 'Over ons' www.11vdbat.nl [3 september 2017].

Braak ter, E. (2012) 'De kunst van het herbestemmen', in Vlis van der, I. (red). *Militairen op de Veluwe: Een geschiedenis van landschap & bewoners*. Amsterdam: Boom. pp. 149-174.

Dolné, E.M. (1992). 'Kazernesgebouwen in Nederland: Versteende weerspiegelingen van veranderende samenleving' *De Onderofficier*, 34(10), pp.240-254.

Dolné, E.M. (1993). Kazernegebouwen in Nederland. Bouw, ontwikkeling en kunsthistorische aspecten' *Parade*, 14(1). pp. 6-24.

Dorman, E. Provoost, M. Ginneken van, S. (2010). *De Constant Rebecque Kazerne. Cultuurhistorische analyse van de kazerne als stedenbouwkundig ensemble*. Den Haag: Crimson.

Finaly, J.L.P.B. (1999) 'Kazernes onder Vuur! Typologische kenmerken als basis voor instandhouding en herinrichting van kazernes' *Jaarboek Monumentenzorg 1999: Instandhouding*. Zeist: Rijksdienst voor de Monumentenzorg. pp.128-138.

Finaly, J.L.P.B. (1990) *De bouw van een vijftal kazernementen in de periode van 1951 tot 1953: een onderzoek naar de herkomst van de formele overeenkomsten die deze kazernementen vertonen met de architectuur van 'Het Nieuw Bouwen'*, Doctoraalscriptie Kunstgeschiedenis. Amsterdam: Vrij Universiteit te Amsterdam.

Finaly, J.L.P.B. (1994) *Herbestemming van kazernecomplexen* Delft: Technische Universiteit.

Groote, P.D. (1993). 'Modernisering, ondanks alles' (red.). Duijvendak, M., De Vries, B. *Stad van het Noorden: Groningen in de twintigste eeuw*. Assen: Koninklijke van Gorcum.

Graham, B., Ashworth, G.J., Turnbridge J.E. (2000). *A Geography of Heritage: Power, Culture and Economy*. London: Arnold.

Harrison, R. (2009). *Understanding the politics of heritage*. Manchester: UP.

Hegener, M. Oosterboer, F. (2012) *Handboek voor de dienstplichtig soldaat b.d.* Bussum: THOTH.

Hendrickx, B. 'Voorwoord', [Online] seedorf40.wordpress.com [4 september 2017].

Hennis-Plasschaert, J.A. (2016). 'Besluit Traditiecommissie Krijgsmacht 2016', *Staatscourant van het Koninkrijk der Nederlanden*, 48480 (2016).

Hoffenaar, J. Schoenmaker B. (1994) *Met de blik naar het Oosten: de Koninklijke Landmacht 1945-1990*. Den Haag: SDU.

Hollandsewaterlinie.nl (2017) *Kazemat Schalkwijkse Wetering succesvol verplaatst* [Online], www.hollandsewaterlinie.nl [3 juni 2017].

Hoogstraten van, D., Vries de, B. (2013) *Monumenten van de wederopbouw Nederland 1940-1965: Opbouw en optimisme*, Rotterdam: Nai010.

Hopkins, M.F. (2011) *The History Files: The Cold War*: London: Thames & Hudson.

Huisman, K. 'Nog één keer terug naar Ossendrecht' & 'Nou vooruit, nog één keertje dan' [Online] seedorf40.wordpress.com [20 september 2017].

- Huizinga Instituut. 'Wat is Oral History' [Online] *huizingainstituut.nl* [5 september 2017].
- Janssen, J. [red.] (2012). *In dienst. Persoonlijke verhalen over het militaire leven in Gelderland*, Zutphen: Roots.
- Jong, de M. & Hoffenaar, J. (2006) *Op Herhaling. De Koninklijke Landmacht en haar reservisten 1945-2006*. Amsterdam: Boom/NIMH.
- Kamp, J. (1999) 'Studeren in het leger' *NRC Handelsblad*. 14 januari.
- Klijndijk, F. (2007) 'De overdracht (1) de Winkelmankazerne wordt natuur' [Online] *Dewinkelhaak.net* [5 september 2017].
- Korps Rijdende Artillerie en Bruin de, E. "Korpsgeschiedenis" en "Garnizoensplaatsen" *www.korpsrijdendeartillerie.nl* [1 september 2017].
- Kreeftmeijer, N. 'Stille nacht, heilige nacht op hoog niveau' [Online] *marechausseenostalgie.nl* [24 september 2017].
- Kruidenier, M. (2007). *Militair Erfgoed; categoriaal onderzoek wederopbouw 1940-1965*. Zeist: Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten (RACM).
- Leavy, P. (2014) *Oral History: Understanding Qualitative Research*, Oxford: University Press.
- Lodder, A. 'Een gloednieuwe kazerne' [Online] *dewinkelhaak.net* [23 september 2017].
- Marlet, G. (1997). 'De nieuwe soldaat heeft een CAO' *Trouw*. 31 mei.
- Meerdink, H. 'Uitgeleend aan de overkant' [Online] *marechausseenostalgie.nl* [24 september 2017].
- Onderwijs, Cultuur & Wetenschap ministerie. (2009). *Beleidsbrief Modernisering Monumentenzorg*. Rijksoverheid: Den Haag.
- Oosterboer, F. (2016) 'Kazernebouw in Nederland: achtergronden en architectuur', [Online], *www.jeoudekazernenu.nl* [2 augustus 2017].
- Oosterboer, F. (2015). *Kernwapenopslag in Darp en 'T Harde: Het geheim in de achtertuin*. Soesterberg: Aspekt.
- Oudshoorn van, Willem. (2016). 'Op herhalingsoefening' [Online] *zandhaaswillem.blogspot.nl*. [20 september 2017].
- Planje, C. "Netjes melden" [Online], *www.marechausseenostalgie.nl* [13 september 2017].
- Schuurman, A. (2012) 'Voor God & Vaderland', in Vlis van der, I. (red). *Militairen op de Veluwe: Een geschiedenis van landschap & bewoners*. Amsterdam: Boom. pp. 175-204.

Stumphius, J.C., J.H. Hogendoorn, Midden Nederland N.V. (1953) *1951 - 1953*, Midden Nederland N.V.

Stumphius, J.C. 'De bouw van kazernementen in 1951/1952' *De Ingenieur* 64(42) oktober pp.159-162.

Reith, M., Marrewijk, D van., Vries, B de. (2017) *Werken aan Werelderfgoed. Zes uitdagingen in de praktijk*, Amersfoort: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (2017) 'Erfgoedmonitor' [Online] www.erfgoedmonitor.nl [5 juni 2017].

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (2016) *Monumenten en de Erfgoedwet*, Amersfoort: Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (geen datum) "Waarderingscriteria Bouwkunst" www.cultureelerfgoed.nl [28 november 2017].

Rijksoverheid (2004) 'Actieprogramma Ruimte en Cultuur: Architectuur- en Belvederebeleid 2005-2008' [Online] www.rijksoverheid.nl [1 september 2017].

Ronden de, M. in Baeten, P. 'Veertien stappen dichterbij de ecologische hoofdstructuur' *Tijdschrift Oost*, 2009(2), pp. 32-37.

Schoenmaker, B., Maaskant, S., Brocades Zaalberg, T., Hoffenaar, J., ten Cate, A. (2014). *200 jaar Koninklijke Landmacht 1814-2014*. Schoenmaker, B. (red.) Amsterdam: Boom/NIMH.

VVDM Afdeling Nunspeet (1988) 'Parkeerproblemen' *De Winkelhaak*, Zomer 1988.

Westbroek, P. (2014). Gastenboekpost [Online] 106littcie.jouwweb.nl [27 september 2017].